

บทที่ 2

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรกับอาณาจักรก่อน พ.ศ. 2500

บรรดาพระสงฆ์ซึ่งในงานวิจัยนี้เรียกว่า สถาบันสงฆ์ โดยเฉพาะสถาบันสงฆ์ในสังคมไทย นับตั้งแต่เริ่มมีอาณาจักรแห่งแรกคือ กรุงสุโขทัย เป็นต้นมานั้น สถาบันแห่งนี้ได้มีปฏิสัมพันธ์กับสถาบันอื่น ๆ ในสังคมมาอย่างต่อเนื่องและตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันการเมืองการปกครอง ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในลักษณะการอุปถัมภ์ค้ำจุนกันระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรได้เป็นอย่างดี

การอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์

การให้ความอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์ของฝ่ายอาณาจักร มีลักษณะและรูปแบบของการให้ความอุปถัมภ์หลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการให้ความอุปถัมภ์ในเรื่องของปัจจัยในการดำรงชีวิตพื้นฐานซึ่งได้แก่ ปัจจัยสี่ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค การสร้างและบูรณะวัด สิ่งสำคัญต่าง ๆ ในวัด เช่น โบสถ์ วิหาร การถวายที่ดินและข้าพระแก่วัด ใ้ใช้สอยเพื่อเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา รวมไปถึงการอุปถัมภ์โดยการถวายสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ ในขณะที่ฝ่ายศาสนจักรโดยสถาบันสงฆ์ได้ให้การรับรอง ขอมรับอำนาจที่ฝ่ายอาณาจักรมีอยู่ รวมทั้งยังช่วยสร้างความชอบธรรมในการปกครองแก่ผู้นำหรือพระมหากษัตริย์ในการปกครองอาณาจักรด้วยความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าว นอกจากนี้จะนำมาซึ่งผลประโยชน์ที่ต่างฝ่ายต้องการแล้ว ยังนำมาซึ่งความผูกพันที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ความภักดีของพระสงฆ์ที่มีต่อรัฐ ซึ่งแสดงออกโดยการให้ความช่วยเหลือและสนับสนุนรัฐ แต่ความภักดีต่อรัฐและต่อผลประโยชน์ของรัฐอาจจะไม่เป็นการเพียงพอและเป็นหลักประกันได้ว่าความร่วมมือ ความสนับสนุนและการเชื่อฟังนั้นจะอยู่ตลอดไป ดังนั้น ควบคู่ไปกับการอุปถัมภ์ การควบคุมคณะสงฆ์จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ความจำเป็นที่รัฐจะต้องควบคุมสถาบันสงฆ์มีดังนี้

1. เพื่อพิทักษ์รักษาพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ เพราะพระพุทธศาสนาเป็นหลักทางศีลธรรมของชาติ เป็นที่มาของวัฒนธรรม ปรัชญาชีวิต และแบบแผนการดำเนินชีวิตของคนไทย ความบริสุทธิ์ ความต่อเนื่อง และความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา แม้จะขึ้นอยู่กับปัจจัยอื่น ๆ อีกหลายอย่าง เช่น การเมือง เศรษฐกิจ และสังคมทั้งในส่วนที่เป็นนามธรรม เช่น อุดมการณ์ และรูปธรรม

เช่น ระบบการเมือง เศรษฐกิจ ฯลฯ แต่ปัจจัยที่จะช่วยให้พระพุทธศาสนามีความต่อเนื่อง สร้างศรัทธาให้แก่ประชาชนและเจริญรุ่งเรืองนั้นกลับอยู่ที่พระสงฆ์ พระสงฆ์จะทำหน้าที่สืบต่อถ่ายทอดสังฆกรรม และเผยแพร่วรรณาให้ประชาชนเลื่อมใสได้ พระสงฆ์จะต้องบริสุทธิ์และเป็นแบบอย่างที่จะก่อให้เกิดศรัทธา แม้ว่ากฎที่เป็นข้อบังคับความประพฤติของพระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์อยู่ในสถานะ “บริสุทธิ์” คือ พระวินัยจะมีอยู่แล้ว แต่พระวินัยนั้นได้บัญญัติไว้สมัยพระพุทธองค์จึงย่อมไม่เพียงพอในยุคสมัยต่อ ๆ มาซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอย่างรวดเร็ว ดังนั้น เพื่อเป็นการป้องกันมิให้พระสงฆ์เสื่อมสถานภาพ บทบาท และภารกิจของตน จึงต้องมีกรอบป้องกันไว้เพิ่มเติมในรูปของกฎหมาย ระเบียบ ที่เกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ และความสัมพันธ์ของพระสงฆ์กับสังคม

2. พุทธศาสนาจะทำหน้าที่เป็นพลังแห่งบูรณาการ สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคมได้นั้น เงื่อนไขที่สำคัญประการหนึ่งคือ สถาบันสงฆ์จะต้องเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนอย่างแท้จริงเพราะสถาบันสงฆ์จะต้องเป็นสื่อกลางประสานความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับสถาบันต่างๆ ในสังคมเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถาบันการปกครองกับประชาชน แต่เดิมในอดีตพระสงฆ์ได้ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับสถาบันการปกครองหรือรัฐมาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการปกครอง การศึกษาของประชาชน ซึ่งพระสงฆ์มีส่วนสนับสนุนอยู่มาก แต่ในระยะหลังถึงปัจจุบันสถาบันสงฆ์กลับลดบทบาทและความสำคัญลงอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้เหตุผลหนึ่งก็คือภาพพจน์ของพระสงฆ์เสื่อมลงในสายตาของประชาชน จนทำให้รัฐต้องเข้ามาควบคุมดูแลให้เกิดความบริสุทธิ์และถูกต้อง

3. สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันของชาติที่มีสมาชิกในองค์กรจำนวนมาก มีการจัดองค์การที่มีระเบียบ มีสายการบังคับบัญชาตั้งแต่ระดับชาติถึงระดับหมู่บ้านและกระจายอยู่ทั่วประเทศ องค์การที่มีสมาชิกจำนวนมากเช่นนี้ อาจจะถูกคุกคามต่อความมั่นใจในเสถียรภาพและความมั่นคงในสถานภาพของผู้ปกครอง เช่น พระสงฆ์อาจถูกปลุกกระดมโดยฝ่ายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อผู้ครองอำนาจรัฐหรือสมาชิกในองค์กรสงฆ์มีปฏิกริยาต่อรัฐบาลไม่ว่าจะเป็นการวิจารณ์หรือการปฏิบัติทางการเมืองและสังคม หรือเป็นฝักฝ่ายกับคณะบุคคลที่มีแนวคิดเปลี่ยนแปลงสถานภาพเดิม โครงสร้างเดิมของสังคม ถ้าไม่มีการวางมาตรการควบคุมไว้แล้ว อาจจะทำให้ได้ไม่ทันทั่วทั้งที่ (สมบุญ, 2527: 52-53)

ด้วยเหตุนี้ ผู้ปกครองประเทศนับตั้งแต่สมัยโบราณมาจนถึงปัจจุบันจึงต้องมีมาตรการควบคุมพระสงฆ์ให้อยู่ภายในขอบเขตกฎข้อบังคับความประพฤติของพระสงฆ์และกฎหมายของบ้านเมือง การควบคุมนี้มีมาตรการหลายอย่าง เช่น การจัดตั้งหน่วยงานของทางราชการ คอย

ควบคุมดูแลและให้บริการแก่พระสงฆ์ ในอดีตพระมหากษัตริย์ทรงดูแลแนะนำ ควบคุมกิจการของพระสงฆ์ด้วยพระองค์เองบางส่วน อีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นส่วนใหญ่จะมีหน่วยงานคอยทำหน้าที่ในนามของพระองค์ เช่น มีกรมธรรมการ กรมสังฆการี กรมการศาสนา และปัจจุบันก็คือสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ นอกจากนี้ยังมีการควบคุมโดยกฎหมายที่สำคัญได้แก่ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ซึ่งได้รับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมตลอดมา นับตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ใน พ.ศ. 2445 จนกระทั่งมาถึงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรกับอาณาจักรก่อนพ.ศ. 2500 สามารถแบ่งการศึกษาออกเป็นสมัยต่าง ๆ ได้ดังนี้

สมัยสุโขทัย

เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันก่อนหน้าที่จะมีการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยขึ้นมา นั้น เคยมีอาณาจักรเก่าแก่สถาปนาขึ้นมา ก่อน ไม่ว่าจะเป็นอาณาจักรทวารวดี ลพบุรีหรือศรีวิชัย เป็นต้น อาณาจักรเหล่านี้เคยเจริญรุ่งเรืองและเสื่อมอำนาจลงก่อนหน้าทีอาณาจักรสุโขทัยจะสถาปนาขึ้นมาแล้วทั้งสิ้น เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ได้สถาปนาราชวงศ์พระร่วงแห่งนครศรีสังขานลัยสุโขทัยขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 1792 สุโขทัยก็ได้มีกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงปกครองสืบต่อกันมา 9 พระองค์ ก่อนที่อาณาจักรสุโขทัยจะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาใน พ.ศ. 2006 ตามที่ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2543: 117-129) ได้เสนอแนวความคิดไว้

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์สุโขทัยที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน อาทิเช่น โบราณวัตถุ โบราณสถาน ดำเนินหรือศิลาจารึก แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนามีความสำคัญ มีบทบาทและมีความเจริญรุ่งเรืองมากในอาณาจักรสุโขทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อความของจารึกสุโขทัยเกือบทั้งหมดก็เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับกิจกรรมทางศาสนา เช่น การประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ การกัลปนาที่ดินสิ่งของ และเข้าวัดแก่ศาสนสถาน ประวัตินี้ เช่น ศิลาจารึกวัดป่าแดง ศรีสังขานลัย ศิลาจารึกวัดตาเถร จิ่งหนั่ง ศิลาจารึกวัดบูรพารามและศิลาจารึกวัดโสการาม เป็นต้น นอกจากนี้เรื่องราวที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาแล้ว จารึกเหล่านี้ยังแฝงไปด้วยข้อมูลอื่นๆ ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม โลกทัศน์และวิถีของคนในสมัยสุโขทัยเอาไว้อีกด้วย ดังเช่นเรื่องของความเชื่อเรื่องการนับถือผี ซึ่งมีกล่าวถึงในศิลาจารึกหลักที่ 1 (ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช) ว่า “...เมืองห้วนอน เมืองสุโขทัยนี้ มีภูมิจิตินันท์อยู่ มีศรีดงส มีป่าพร้าวป่าลาง มีป่าม่วงป่าขาม มีน้ำโลก มีพระขงพิเทพดาในเขอัน

นั้น เป็นใหญ่กว่าผีในเมืองนี้ ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล้ว ให้อภัยโทษแก่เมืองนี้ที่ยังเมืองนี้ดี ผีโหดดี พลิบ่ถูก ผีในเขาอื่น ปู่คุ้มบ่เกรง เมืองนี้หาย...” (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 23) ดังนั้นจึงทำให้ทราบว่า ในสมัยสุโขทัยมีความเชื่อในการนับถือผีอยู่ด้วย ผสมผสานกับความเชื่อทางพุทธศาสนาทั้งพุทธศาสนาแบบมหายานที่ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรกัมพูชาสมัยเมืองพระนครและพุทธศาสนาแบบหินยานที่ดินแดนบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเคยรับนับถือมาตั้งแต่สมัยทวารวดี จนกระทั่งมาถึงในสมัยสุโขทัยที่พุทธศาสนาแบบหินยาน ลัทธิลังกาวงศ์ได้เข้ามาเผยแพร่และเจริญรุ่งเรืองสืบต่อมา รวมทั้งศาสนาพราหมณ์ก็มีหลักฐานที่ยืนยันการนับถือศาสนาพราหมณ์ในสมัยสุโขทัยปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลักที่ 2 (ศิลาจารึกวัดศรีชุม) (นคร, 2528: 38) โดยกล่าวเปรียบสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีกับพระกฤษณ์ ในศาสนาพราหมณ์ และศิลาจารึกหลักที่ 4 (ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงภาษาเขมร) ยังกล่าวถึงพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ให้หล่อเทวรูปพระอิศวรสำเร็จบริบูรณ์แล้วได้โปรดให้ประดิษฐานรูปพระมหেশวร (อิศวร) และรูปพระวิษณุ (นารายณ์) ไว้ในหอเทวาลัยมหาเกษตรในป่ามะม่วงด้วย แม้ว่าพุทธศาสนาจะได้ชื่อว่าเป็นศาสนาประจำชาติของสุโขทัยก็ตาม แต่ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาพราหมณ์และความเชื่อเรื่องผีในแบบดั้งเดิมนั้น ก็ถูกนำมาผสมผสานกันกับความเชื่อในพุทธศาสนาได้แบบลงตัว และได้รับความอุปถัมภ์จากชนชั้นผู้ปกครองด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างเสริมความมีอำนาจ บารมี และความชอบธรรมในการปกครองของกษัตริย์ซึ่งเป็นชนชั้นผู้ปกครองให้มีความศักดิ์สิทธิ์และน่าเกรงขามมากขึ้น

ความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในสุโขทัยที่ปรากฏให้เห็นจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่าง ๆ นั้น ปรากฏเด่นชัดในสองรัชกาล คือ สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช กษัตริย์องค์ที่ 3 และสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) กษัตริย์องค์ที่ 6 ส่วนในสมัยรัชกาลอื่น ๆ นั้นอาจมีปรากฏบ้างเล็กน้อย แต่ไม่มากและไม่เป็นที่ยอมรับว่า พุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองและมีบทบาทเท่ากับในสองรัชกาลนี้

ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช พุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่เคยรุ่งเรืองในอาณาจักรศรีวิชัยและอาณาจักรกัมพูชาได้เสื่อมลง ประกอบกับการที่สุโขทัยได้ขยายอาณาเขตทางใต้ลงไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ทำให้อาณาจักรสุโขทัยได้รับอิทธิพลการนับถือพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์จากเมืองนครศรีธรรมราช กล่าวคือ พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทรงทราบกิตติศัพท์ว่า พระสงฆ์ที่ได้ไปเรียนจากลังกามาอยู่ที่นครศรีธรรมราชนั้น ปฏิบัติธรรมวินัยกันเคร่งครัดจึงได้โปรดให้อาราธนาพระสงฆ์เหล่านั้นขึ้นไปตั้งวงศ์และเผยแผ่ที่กรุงสุโขทัย (สิริวัฒน์, 2542: 24) ดังปรากฏข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “...เมื่อจะวันตก เมืองสุโขทัยนี้ มีอริญญิก พ่อขุนรามคำแหงกระทำไอยทาน

แก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรหลวงกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลุกแต่เมืองศรีธรรมราชมา...” (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 21-24) การที่พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงอาราธนาพระสงฆ์จากเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาเผยแผ่ที่สุโขทัยนี้ทำให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น อีกทั้งพระองค์ยังส่งเสริมและสนับสนุนในการเผยแผ่พุทธศาสนาโดยโปรดให้ก่อสร้างคานหิน ชื่อ มนังศิลาบาตร ไว้กลางดงตาล เพื่อให้ “ฝูงปู่ครูเถร มหาเถร” ได้ขึ้นนั่งเทศนาสั่งสอนศาสนาแก่ “อุบาสกฝูงท่วยจำศีล” ในวันพระคือ “วันเดือนดับ เดือนโอกแปดวัน วันเดือนเต็ม เดือนบ่างแปดวัน” หรือ วันแรม 15 ค่ำ วันขึ้น 8 ค่ำ วันขึ้น 15 ค่ำ และวันแรม 8 ค่ำ ส่วนในวันธรรมดาพ่อขุนรามคำแหงมหาราชใช้เป็นที่ประทับว่าราชการและอบรมราษฎรไปด้วย ดังในศิลาจารึกวัดศรีชุม หลักที่ 2 ยังกล่าวยกย่องพ่อขุนรามคำแหงมหาราชว่าเป็น “ปราชญ์รัฐธรรม” (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 39)

นอกจากนี้ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ยังได้กล่าวถึงประเพณีที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา คือ ประเพณีการทอดกฐิน การสร้างปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ ได้แก่ วัดซึ่งมีทั้งวัดในเขตกำแพงเมืองและนอกเขตกำแพงเมืองสุโขทัย พระพุทธรูปขนาดต่างๆ เช่น พระพุทธรูปทอง พระอัฐฐารส การสร้างพระเจดีย์ใหญ่ครอบพระบรมสารีริกธาตุซึ่งบรรจุไว้กลางเมืองศรีสัชนาลัย ปรากฏชื่อในปัจจุบันว่า “วัดช้างล้อม” สิ่งเหล่านี้จึงเป็นเครื่องยืนยันถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้เป็นอย่างดี ส่งผลให้ในรัชกาลต่อมา คือ รัชกาลพระยาเลอไทน่าจะได้มีการศึกษาทางพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง จนทำให้มีพระสงฆ์บางรูปเดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกยังประเทศลังกา ซึ่งในจำนวนนี้มี “สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ศรีรัตนลังกาภิรมหาสวามีเป็นเจ้า เจ้านายชั้นสูงของราชวงศ์พ่อขุนผาเมือง” (สินชัย, 2520: 53) เดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกที่ประเทศลังกาคด้วย

ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จากสถานการณ์ภายในของอาณาจักรสุโขทัย ทำให้พระองค์จำเป็นต้องเสริมสร้างบุคลิกภาพของพระองค์ให้เป็นที่น่าเชื่อถือ โดยเฉพาะการเจริญรอยตามพระราชกรณียกิจของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งนอกจากการเป็นนักรบแล้ว การปรับปรุงทางด้านพุทธศาสนาก็นับว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก ในสมัยนี้พุทธศาสนาตั้งถิ่นฐานได้เข้ามามีบทบาทในเมืองสุโขทัยผ่านทางเมืองนครพินซึ่งอยู่เหนือเมืองเมาะตะมะ 50 กิโลเมตร (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2543: 134) โดยมีพระอโนมทัสสี และพระสุมนะพระสงฆ์ชาวสุโขทัยที่ได้เดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกเป็นผู้นำมาเผยแผ่ ซึ่งต่อมาเมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงออกผนวชในปี พ.ศ. 1905 นั้น ก็ได้นิมนต์พระอุทุมพรบุปผามหาสวามีแห่งเมืองนครพิน

มาเป็นพระอุปชฌาย์ด้วย การออกผนวชของพระมหาธรรมราชาที่1(ลิไทย) เป็นตัวอย่างที่ดี และได้มีพระมหากษัตริย์ไทยในเวลาต่อมาได้ยึดถือปฏิบัติตาม

ความเจริญทางพุทธศาสนาในสมัยพระมหาธรรมราชาที่1(ลิไทย) ถือได้ว่าเป็นยุครุ่งเรืองที่สุดยุคหนึ่งของสุโขทัย พระองค์ยังทรงเป็นนักปราชญ์ในด้านต่าง ๆ รวมทั้งเป็นผู้นำทางการศึกษา ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงหรือไตรภูมิภคสำเร็จในขณะที่ทรงเป็นอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัยได้ 6 ปี (พระญาลิไทย, 2543: 11-12) โดยทรงศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ต่าง ๆ ถึง 30 คัมภีร์ ขณะเดียวกันยังทรงอุทิศพระราชมณเฑียร เป็นที่สอนปริยัติธรรม (พระไตรปิฎก) แก่ภิกษุ สามเณร ส่งเสริมการเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังอาณาจักรอื่น ๆ เช่น เชียงใหม่ แพร่ น่าน หลวงพระบาง เป็นต้น ในด้านปฐนียสถานนั้น นอกจากการสร้างวัดป่ามะม่วงในบริเวณอรัญญิกแล้ว พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ยังโปรดฯให้สร้างรอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้เหนือจอมเขาสุมนภูฏบรรพตในเมืองสุโขทัยด้วย รวมไปถึงการสร้างพระมหาธาตุและพระพุทธรูปต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากในเมืองสุโขทัย พระพุทธรูปสำคัญที่สร้างในสมัยนี้มี 3 องค์ คือ พระพุทธรชินราช พระพุทธรชินสีห์ และพระศาสดา จากที่กล่าวมาข้างต้นจึงเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า พุทธศาสนาเคยเจริญรุ่งเรืองอย่างมากในสมัยสุโขทัย โดยเฉพาะในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ที่ถือได้ว่าเป็นยุคทองของพุทธศาสนายุคหนึ่ง หลังจากนั้นพุทธศาสนาในสุโขทัยก็ลดบทบาทความสำคัญและเสื่อมลงไปตามลำดับ

การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย

เมื่อเริ่มแรกที่พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ครองกรุงสุโขทัย เชื่อว่าคณะสงฆ์เดิมในสุโขทัยมีทั้งนิกายเถรวาทและมหายาน สำหรับมหายานนั้นคงแพร่มาจากกัมพูชาจนมาถึงกรุงสุโขทัย โดยมีหลักฐานที่แสดงถึงอิทธิพลของมหายานอยู่ในสุโขทัยหลายๆด้าน มีด้านภาษาและพุทธศิลปะ เป็นต้น กล่าวคือ ในด้านภาษา นิกายมหายานกับพวกพราหมณ์ใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งพบหลักฐานว่ามีการใช้ภาษาสันสกฤตในสมัยสุโขทัยมากกว่าภาษาบาลีที่นิกายหินยานใช้กัน ส่วนด้านพุทธศิลปะพบใบสีมาอยู่ตามพระอุโบสถหลายแห่ง (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 76) ซึ่งนักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าใบแรกเป็นพวกนิกายเดิมซึ่งอาจจะอยู่ภายใต้อิทธิพลมหายานทำไว้ต่อมาสงฆ์นิกายหินยานคงจะมาทำใหม่ คือ ปักใบสีมาข้างลงไปกับของเดิมเพื่อให้มั่นใจว่า ได้ทำถูกต้องตามวินัยของฝ่ายเถรวาท อย่างไรก็ตาม นิกายมหายานก็ค่อยๆหายไป ถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชก็ปรากฏว่าเป็นพระสงฆ์นิกายหินยานทั้งหมด นอกจากนี้พ่อขุนรามคำแหงมหาราชยังทรงเลื่อมใสศรัทธาคณะสงฆ์แบบลังกาวงศ์ซึ่งเป็นนิกายหินยานด้วย จึงโปรดฯให้

อาราธนาพระมหาเถรสังฆราชจากเมืองนครศรีธรรมราชมาตั้งสำนักเผยแผ่ศาสนา ณ วัดอรัญญิก
 ดังมีปรากฏหลักฐานอยู่ในศิลาจารึกหลักที่ 1 พระสงฆ์คณะเดิมจึงได้ยุบรวมเป็นคณะเดียวกันกับ
 พระสงฆ์ลังกาวงศ์ในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ในรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีการจัดองค์การ
 ปกครองคณะสงฆ์

การจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ปรากฏเป็นแบบแผนชัดเจนในรัชสมัยพระมหาธรรม
 ราชาที่ 1 (ลิไทย) ผู้ทรงอาราธนาพระสงฆ์ชาวลังกานามว่า พระอุทุมพรบุพผามหาสวามีสังฆราช
 แห่งเมืองนครพนมมาตั้งสำนักเผยแผ่ศาสนา ณ วัดป่ามะม่วงในกรุงสุโขทัยใน พ.ศ. 1904
 ดังข้อความตอนหนึ่งในศิลาจารึกหลักที่ 4 วัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร (คณะกรรมการพิจารณาและ
 จัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 80-81) ที่ว่า "...ถึง ๑๒๘๓ ปีฉลุ
 สมเด็จพระปิตรทรงใช้ให้ราชบัณฑิตไปอาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชผู้มีศีล เรียนจบพระไตรปิฎก
 ซึ่งสถิตอยู่ในลังกาทวีป ซึ่งมีศิลาจารคล้ายพระจินาสพทั้งหลายในโบราณจากนครพนม..."

การที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงอาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชมากรุงสุโขทัย
 แล้ว พระองค์ยังทรงออกผนวชในคณะลังกาวงศ์ด้วย ยิ่งทำให้สถานภาพของพระสงฆ์คณะลังกา
 วงศ์มั่นคงยิ่งขึ้น พระสงฆ์ในคณะลังกาวงศ์เป็นพระนักปฏิบัติกรรมฐานผู้นิยมพำนักอยู่ในวัดที่
 ห่างไกลจากตัวเมือง คณะนี้จึงมีชื่อเรียกในสมัยนั้นว่า คณะอรัญวาสี (ในศรีลังกาเรียกว่า วนวาสี)
 หมายถึง กลุ่มพระสงฆ์ผู้พำนักอยู่ในวัดป่าอันแตกต่างจากพระสงฆ์ฝ่ายที่มีอยู่ในกรุงสุโขทัยแต่เดิม
 พระสงฆ์กลุ่มนี้มีชื่อเรียกว่า คณะคามวาสี หมายถึงกลุ่มพระสงฆ์ผู้พำนักอยู่ในวัดใกล้หมู่บ้านหรือ
 ตัวเมือง พระสงฆ์คณะนี้เป็นสายพระนักวิชาการผู้ใช้เวลาส่วนใหญ่หมดไปกับการศึกษาพระปริยัติ
 ธรรม

คณะสงฆ์ในสมัยสุโขทัยจึงมี 2 คณะ คือ คณะคามวาสี และคณะอรัญวาสี หนังสือ
 พงศาวดารเหนือบันทึกการแบ่งคณะสงฆ์ในสุโขทัยเป็นสองฝ่ายโดยเรียกคณะคามวาสีว่า คณะฝ่าย
 ขวา และเรียกคณะอรัญวาสีว่าคณะฝ่ายซ้าย และมีราชทินนามสำหรับสังฆนายก (สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เชอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 165-166) ดังนี้

ฝ่ายซ้าย

ฝ่ายขวา

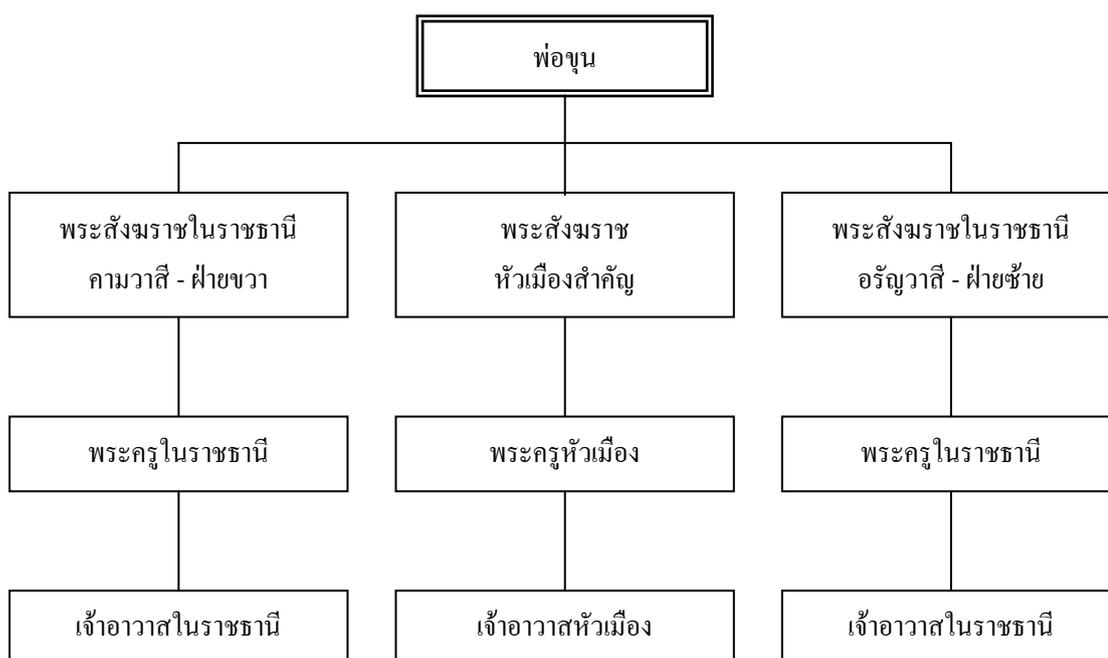
พระธรรมราชา	วัดไตรภูมิป่าแก้ว	พระสังฆราชา	วัดมหาธาตุ
พระครูญาณไตรโลก	ไม่ปรากฏวัด	พระครูธรรมไตรโลก	วัดเขาอินทร์แก้ว
พระครูญาณสิทธิ์	ไม่ปรากฏวัด	พระครูยาโชค	วัดอุทยานใหญ่
		พระครูธรรมเสนา	ไม่ปรากฏวัด

คณะสงฆ์ทั้งสองฝ่ายแยกการปกครองเป็นอิสระจากกัน แต่ละคณะมีเจ้าคณะผู้ปกครองบังคับบัญชาสูงสุดเป็นของตนเอง เรียกว่า พระสังฆราช ดังนั้นในสุโขทัยจึงมีพระสังฆนายกหรือประมุขสงฆ์ 2 รูป คือ พระสังฆราชคณะคามวาสี และพระสังฆราชคณะอรัญวาสี แต่ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2543: 134) และเสถียร (2500: 144) ต่างก็อ้างว่า การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย แบ่งออกเป็น 3 คณะคือ คณะคามวาสี คณะอรัญวาสี และคณะพระรูป ซึ่งคณะที่สามนี้ไม่ทราบประวัติ แต่เชื่อว่าเป็นพระสงฆ์นิกายในศาสนาพุทธ เพราะมาร่วมทำพิธีและร่วมรู้เห็นตัดสินใจคดีพร้อมกับสองนิกายแรก มีพระธรรมรังสีมหาเถร พระสุโพชนันทมหาเถรอยู่ในฝ่ายพระรูป ดังปรากฏข้อความในจารึกหลักที่ 9 (ศิลาจารึกวัดป่าแดง) ซึ่งศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ได้ตั้งข้อสันนิษฐานไว้ว่า ฝ่ายพระรูปนี้จะเป็นฝ่ายมหายานได้หรือไม่ คือ นับถือพระรูปพระโพธิสัตว์ต่างๆ หลายองค์ แต่ข้อสันนิษฐานนี้ก็ยังไม่ได้พบข้อมูลหลักฐานที่ยืนยันได้ชัดเจน นอกจากนี้ยังมีการนิยมเรียกคณะคามวาสีว่า คณะเหนือ เพราะเป็นคณะที่อยู่เก่าในท้องที่สุโขทัยและภาคเหนือ ส่วนคณะอรัญวาสี นิยมเรียกว่า คณะใต้ เพราะนิมนต์มาจากนครศรีธรรมราช

การปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองที่สำคัญๆ นอกจากสุโขทัย พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระสังฆราชประจำแต่ละหัวเมืองในลักษณะเดียวกันกับที่ทรงแต่งตั้งเจ้าประเทศราชไปครองหัวเมืองใหญ่ในฝ่ายอาณาจักร ในสมัยกรุงสุโขทัยจึงมีพระสังฆราชหลายองค์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (2514ข: 165) ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

...ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมีพระสังฆราชกว่าองค์เดียว ด้วยวิธีปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้น หัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานีเป็นเมืองประเทศราชโดยมาก แม้เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานีที่เป็นเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไปครองอย่างทำนองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมือง ๑ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายกของสงฆ์ที่ตลอดเขตเมืองนั้น...

เนื่องจากพระสังฆราชแต่ละองค์ได้รับการสถาปนาจากพระมหากษัตริย์ พระสังฆราชจึงขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ไม่มีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ ขณะเดียวกันพระสังฆราชก็ต้องปกครองบังคับบัญชาพระสงฆ์ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชารองลงไปตามลำดับ คือ พระครู และเจ้าอาวาสด้วย ดังแผนภูมิแสดงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัยข้างล่างนี้

ภาพที่ 1 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย

ที่มา: เสวก (2540: 3)

การที่พระมหากษัตริย์ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงนี้ นอกจากการแต่งตั้งพระสังฆราชแล้ว ในบางครั้งเมื่อเกิดอริกษณ์ข้อขัดแย้งในคณะสงฆ์ขึ้น พระมหากษัตริย์ก็ทรงเสด็จไปตัดสินด้วยพระองค์เอง ดังกรณีพระมหาธรรมราชาที่ 3 (ไสยลือไทย) เสด็จไประงับอริกษณ์สงฆ์ที่วัดป่าแดง ดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 9 วัดป่าแดง (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 119-127) พร้อมกับทรงมีพระราชโองการ “...ตั้งพระบรมครูดีโลกดิลกดิรัตนศีลคั่นชนวาสิธรรมกิตติสังฆราชา มหาสวามีเจ้าเป็นสังฆปริณายกสิทธิแลภิกษุสงฆ์ผู้ใดหนอรัญญวาสีและกระทำบโฆบธรรมไซร์ บางอำเพือ บรมครูเป็นเจ้าหากสำเร็จเอง

เท่า อำเภอบรมครุปรญาปติ อันใดไซ้เร เรามิอาจละเมิด มิได้เลย...” กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงยกอำนาจการปกครองสงฆ์ให้เป็นอำนาจของสังฆราชแต่ละฝ่ายที่จะปกครองดูแลกันเอง

ในส่วนของระบบสมณศักดิ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ควบคู่ไปกับการปกครองคณะสงฆ์ของพระมหากษัตริย์นั้น มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับตำแหน่งผู้ปกครองคณะสงฆ์ ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์ผู้มีสมณศักดิ์สูงมักดำรงตำแหน่งปกครองระดับสูงในองค์กรปกครองคณะสงฆ์ด้วย การที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งพระราชทินนามถวายเป็นสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์นั้นเป็นราชประเพณีที่มีอยู่ทั่วไปในประเทศที่นับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ราชประเพณีนี้เริ่มถือปฏิบัติกันที่ประเทศศรีลังกาเป็นแห่งแรก สำหรับในประเทศไทย ระบบสมณศักดิ์ของพระสงฆ์เริ่มใช้ตั้งแต่รัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) แห่งกรุงสุโขทัย ตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2514ข: 166) ได้ทรงสันนิษฐานไว้ ตามที่มีปรากฏในทำเนียบคณะสงฆ์ในหนังสือพงศาวดารเหนือ ซึ่งถ้าเป็นจริงดังนั้นจะเห็นได้ว่าต่อมาภายหลังวิธีปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัยต่างจากเดิม 2 อย่างคือ แยกการปกครองเป็น 2 คณะ และเกิดประเพณีมีราชทินนามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งสังฆนายกขึ้น ทั้งสองอย่างนี้เป็นต้นแบบของลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ซึ่งมีสืบมาจนถึงปัจจุบัน

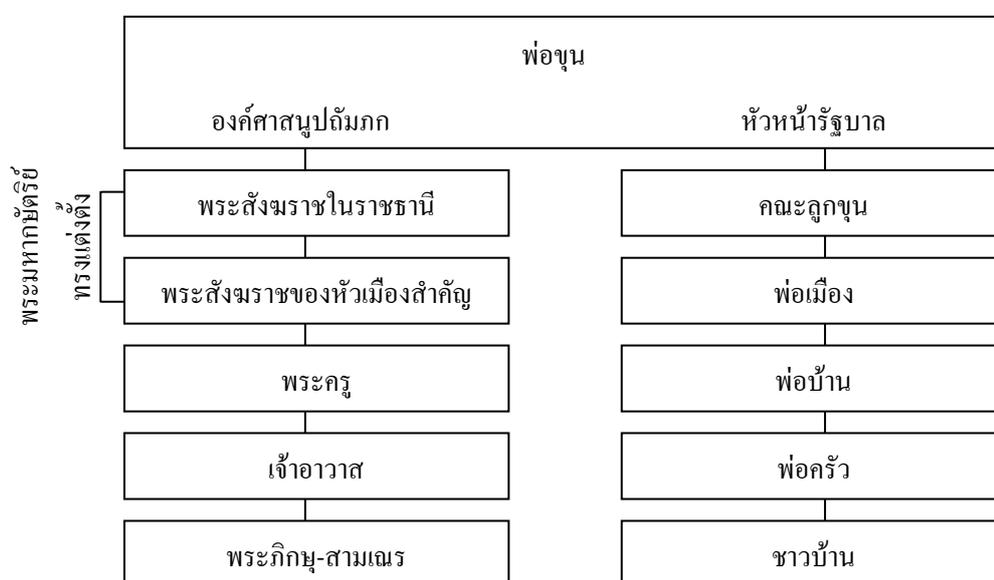
อย่างไรก็ตาม ระบบสมณศักดิ์ในประเทศไทยที่ได้พบเป็นหลักฐานเก่าแก่ที่สุด ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 หรือศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่จารึกไว้เมื่อราว พ.ศ.1835 ว่า

...ที่พระนครสุโขทัยมีสังฆราช มีปุครู มีมหาเถระและมีเถระ สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งปุครูตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกกรองลงมาจากสังฆราช แต่มหาเถระและเถระที่กล่าวในศิลาจารึกนั้น เห็นจะเป็นแต่หมายความว่ พระภิกษุซึ่งมีพรรษาอายุและทรงคุณธรรมในทางพระศาสนาเป็นมหาเถระและเถระตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 164-165)

ส่วนสาเหตุที่เรียกตำแหน่งสังฆนายกว่า สังฆราช ว่าปุครูนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตั้งข้อสังเกตว่า น่าจะเอายศของพวกพราหมณ์ซึ่งปรากฏว่ามีศเป็นพระราชครูและพระครู มาเทียบตั้งสังฆนายกเป็นสังฆราชและปุครูตามลำดับ ส่วนสาเหตุที่ตำแหน่งพระสังฆราชไม่เรียกว่า พระราชครูนั้นเป็นเพราะพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนแต่ธรรมวินัยฝ่ายพระศาสนา ไม่ได้เป็นข้าเฝ้าเข้ารับราชการเหมือนกับพราหมณ์ สังฆนายกมีหน้าที่แต่บังคับบัญชาว่ากล่าวพระภิกษุสงฆ์บริพัทธ์ จึงเรียกว่า สังฆราช แต่ส่วนตำแหน่งปุครูนั้นเปลี่ยนเรียกเป็นพระครู

ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ตำแหน่งพระครูเป็นตำแหน่งสังฆนายก รองแต่สังฆราชลงมา เมืองใหญ่มีเมืองหลาย ๆ องค์ ถ้าเป็นเมืองเล็ก สังฆปริณายกก็มีสมณศักดิ์เป็นปู่ครู ดังนั้นด้วยเหตุนี้ระบบสมณศักดิ์ในสมัยสุโขทัยจึงไม่สลับซับซ้อนนัก เพราะมีเพียง 2 ระดับชั้นเท่านั้น คือ พระสังฆราชและพระครู

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยสุโขทัยมีลักษณะสอดคล้องคู่ขนานกับการจัดโครงสร้างการปกครองประเทศ โดยที่มีพ่อขุนหรือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขของทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักร ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรดังกล่าวพิจารณาได้จากภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 2 ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรในสมัยสุโขทัย

ที่มา: สมบูรณ์ (2527: 55)

บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์สมัยสุโขทัย

ในการกล่าวถึงบทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์นี้ จะพิจารณาถึงบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ทั้งในแง่ที่พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทเองหรือในกรณีที่ผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ใช้สถาบันสงฆ์เป็นเครื่องมือในการปกครองไม่ว่าจะออกมาในรูปของนโยบายทางการเมือง การทูต

หรือวรรณกรรมทางพุทธศาสนาบางเรื่องที่มีลักษณะเป็นการปลูกฝังแนวความคิดทางการเมืองการปกครองผ่านทางความเชื่อของพุทธศาสนา

การปกครองสมัยสุโขทัยตอนต้น มีลักษณะการปกครองแบบบิดาปกครองบุตร ลักษณะการปกครองแบบนี้สอดคล้องกับคุณค่าทางจริยธรรมของพุทธศาสนาที่ได้จัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างบิดามารดากับบุตร ตลอดจนแยกแยะสิทธิและหน้าที่ของทั้งสองฝ่ายไว้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชนั้น อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้ทรงนำหลักการของพุทธศาสนามาใช้เป็นแนวทางในการปกครองเพื่อเสริมสถานะและความมั่นคงในอำนาจทางการเมืองของอาณาจักร ทรงเล็งเห็นว่าเมื่อสังคมมีความมั่นคงด้วยศีลธรรมและประชาชนมีจิตใจสูงเปี่ยมล้นด้วยคุณธรรม มั่นคงในพุทธศาสนา และยึดมั่นในธรรมะ อาณาจักรย่อมสงบสุขและรุ่งเรืองอย่างไรก็ตาม แม้ว่าในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) สุโขทัยจะได้รับอิทธิพลในด้านรูปแบบการปกครองจากลัทธิฮินดูมากขึ้นและนำมาใช้ในการปกครองด้วย แต่ในทางพุทธศาสนา พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงประกาศตนเป็นพระมหาธรรมราชา ซึ่งหมายถึงพระราชผู้ทรงธรรมอันยิ่งใหญ่ (สมบูรณ, 2545: 152) ทรงใช้หลักการ “ธรรมราชา” มาเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการปกครองและแผ่อำนาจทางการเมือง รวมไปถึงการเสด็จออกผนวช และทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงนั้น ก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้ในรัชสมัยของพระองค์ สุโขทัยกลายเป็นอาณาจักรศูนย์กลางทางพุทธศาสนา แต่ทั้งนี้ก็ยังมึนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่า “หลักการธรรมราชามีส่วนทำให้อาณาจักรสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง” (นคร, 2528: 22) ในเวลาต่อมาด้วย

การที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วยในการปกครองนั้น ย่อมปฏิเสธไม่ได้ว่าพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้เผยแผ่พุทธศาสนาจะไม่ถูกนำเข้ามาแสดงบทบาททางการเมืองด้วยไม่โดยทางตรงก็ทางอ้อม บทบาทของพระสงฆ์ในทางการเมืองในสมัยนี้ เป็นบทบาทที่พระสงฆ์ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ และมีบทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองต่างๆ โดยใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกลางที่สำคัญ (พระมหาวิญญู, 2543: 9) ดังนี้

1) บทบาทในการถวายความรู้แก่พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัยที่ทรงสนพระทัยในพุทธศาสนาเป็นพิเศษคือ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชและพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทั้งสองพระองค์นอกจากจะทรงสนพระทัยศึกษา ปฏิบัติธรรมด้วยพระองค์เองแล้วยังเสด็จไปเยี่ยมเยียนและศึกษาหาความรู้โดยการปรึกษากับ

พระสงฆ์อยู่เสมอ ดังเช่น ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงพ่อขุนรามคำแหงมหาราชเสด็จไปสนทนารธรรมกับพระสงฆ์ฝ่ายอริยวาสิว่า “คืนวันเดือนดับเดือนเต็ม ท่านแต่งช้างเผือกกระพัดคล้ายเที้ยรย่อมทองงา (ช้าง) ขวา ชื่อรุจาครี พ่อขุนรามคำแหงขึ้นขี่ไปบนพระ...อริยญิกแล้วเข้ามา...” (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 24) การได้ศึกษาธรรมะจากพระสงฆ์อยู่เป็นประจำนี้ ทำให้พระองค์สามารถนำหลักธรรมดังกล่าวมาสั่งสอนอบรมประชาชนให้อยู่ในศีลธรรม โดยทรงสั่งสอนด้วยพระองค์เองหรือให้พระสงฆ์เป็นผู้อบรมสั่งสอนในวันพระที่พระแท่นมณีกลางดงตาล กุศโลบายโดยการใช้พุทธศาสนาสั่งสอนอบรมประชาชนเช่นนี้ ทำให้ประชาชนมีคุณธรรม ยึดมั่นในธรรมะและง่ายต่อการปกครอง ขณะที่ในส่วนของบรรดาบ้านเมืองประเทศราชต่างๆ ที่อยู่ในอำนาจของอาณาจักรสุโขทัยนั้น พ่อขุนรามคำแหงมหาราชก็ทรงปกครองดูแลโดยธรรมทุกเมืองเช่นกัน

ในส่วนพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) นั้น พระองค์ทรงศึกษาพระไตรปิฎกจนแตกฉาน จนสามารถพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงได้สำเร็จตั้งแต่ยังทรงเป็นอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย ทรงสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนด้วยพระองค์เอง ทรงเป็นผู้นำทางการศึกษาและเป็นนักปราชญ์ในทุกๆด้าน สำหรับการที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงนั้น นอกจากจะเพื่อเทศน์โปรดพระมารดาและต้องการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาตามที่ทรงระบุไว้ในบานแพนงของไตรภูมิพระร่วงแล้ว อาจมองไปได้อีกแง่หนึ่งคือเป็นเหตุผลทางการเมือง เพื่อให้ประชาชนกลัวการทำบาป ไม่กล้าประพฤติชั่ว ทำให้การปกครองเมืองสุโขทัยเป็นไปด้วยความราบรื่นสงบสุขเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (สายธาร, 2533: 4) ซึ่งในพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ พระสงฆ์ได้มีบทบาทในการถวายความรู้แด่พระองค์ด้วย โดยพระองค์ได้รับการถวายความรู้จากพระสงฆ์เหล่านี้คือ พระอโนมทัสสี ซึ่งต่อมาได้รับสมณศักดิ์เป็นพระบรมครูดีโลกดิลกดิรัตนศีลคันชนวนวสิธรรมกิตติสังฆราชมหาสวามี ตำแหน่งพระสังฆราช เมื่อ พ.ศ. 1949 ในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 3 (ไสยลือไทย) พระมหาเถรมุณี พระมหาเถรธรรมपालเจ้า พระมหาเถรสิทธิฐเจ้า พระมหาเถรพงษ์เจ้า พระมหาเถรปัญญาญาณทันตส และพระมหาเถรพุทธโฆษาจารย์ในเมืองหริภุญไชย (พระญาติไทย, 2543: 12-13)

2) บทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองต่าง ๆ โดยใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกลาง

ในสมัยสุโขทัย การนับถือพุทธศาสนาเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อแบบพุทธ ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู และการนับถือผี เมื่อมีการนิมนต์พระสงฆ์จากนครศรีธรรมราชมาเผยแผ่พระศาสนาในกรุงสุโขทัยนั้น พุทธศาสนาแบบเถรวาทก็มีอิทธิพลแผ่ไป

ในเมืองต่าง ๆ ด้วย ด้วยผลงานการเผยแผ่ของพระสงฆ์ในยุคนั้น การทำหน้าที่ในการเผยแผ่พระศาสนา นี้ เป็นการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองต่าง ๆ ด้วย เพราะการนับถือศาสนาเดียวกัน นิกายเดียวกัน ทำให้มีความคิดความเชื่อที่คล้ายคลึงกัน มีสิ่งยึดเหนี่ยวอย่างเดียวกัน ย่อมก่อให้เกิดความสามัคคีระหว่างเมืองต่าง ๆ ขึ้นมาได้ ตัวอย่างการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างอาณาจักรสุโขทัยกับเมืองต่าง ๆ โดยผ่านทางพุทธศาสนามีดังนี้

ความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านนาไทย ดังปรากฏในหลักฐาน คือ ชินกาลมาลีปกรณ์ว่า ในสมัยพระเจ้ากือนา พระองค์ทรงทราบว่าพระพุทธศาสนาหินยานอย่างลังกาวงศ์ในอาณาจักรสุโขทัยกำลังเจริญรุ่งเรือง พระองค์ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนานิกายนี้มากจึงได้ส่งราชทูตพร้อมด้วยเครื่องบรรณาการลงมาเฝ้าพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) เพื่อขออาราธนาพระสุมนเถระพระสงฆ์ชาวสุโขทัยที่ได้ไปบวชแปลงและศึกษาที่สำนักของพระอุทุมพรบุพผามหาสวามีแห่งเมืองนครพินพร้อมกับพระอินมทสสี ให้ขึ้นไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์ในล้านนาไทย พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงอนุญาต พระสุมนเถระจึงเดินทางขึ้นไปล้านนาไทย เมื่อถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว “พระสุมนเถระ ได้ปฏิบัติบารุงด้วยความเคารพ พระเจ้ากือนาโปรดให้สร้างพระพุทธรูป 4 องค์ประดิษฐานไว้ในพุทธมหาวิหารซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกนครหริภุญชัย เมื่อจุลศักราช 731” (พระรัตนปัญญาเถระ, 2510: 111) เหตุการณ์นี้ทางสุโขทัยได้กล่าวไว้ในศิลาจารึกหลักที่ 9 ว่า เมื่อ “...ประกาศศักราชได้ 731 มหาสมณเถระไปเมืองเหนือ..” (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521: 123) ครั้งหนึ่งพระสุมนเถระได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุที่ท่านนำติดตัวไปด้วยออกแสดงแก่พระเจ้ากือนา พระบรมสารีริกธาตุได้แสดงปาฏิหาริย์เป็นอันมากจนทำให้พระเจ้ากือนาเกิดความศรัทธาใคร่จักสร้างเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้น แต่พระสุมนเถระก็ได้ทูลต่อพระเจ้ากือนาว่า

...ที่แท้เมืองสองเมือง คือเมืองพิจและเมืองสุโขทัยไปโซอันเดียวกันนา ญาติเราอยู่เมืองสุโขทัย เขาทั้งหลายย่อมเคยมาไหว้พระธาตุเจ้าองค์นี้มา ครั้นที่เราได้สถาปนาแท้เขาจักมาไหว้ เราจักเอาออกให้เขาไหว้ก็บ่ได้นา เขาจักมาพืบได้นา เหตุดังนั้น เราบ่ใคร่สถาปนาเพื่อเหตุนี้แล ท้าวกือนาว่าคำอันเจ้ากูว่าก็บ่มีเป็นดังนั้นแท้ไชรั้ ดังเมืองตากก็อยู่ท่ามกลาง ๒ อันนี้แล ข้าจักเอาเมืองนั้นบูชาสี่ลาธิคุณแห่งเจ้ากูแล เมื่อคะโยมแห่งเจ้ากูได้กินเมืองตากนั้น เมืองทั้ง ๒ เมืองนี้ ก็จักเป็นเมืองเดียวกัน เมื่อญาติเจ้ากูจักมาไหว้พระธาตุเจ้าก็บ่ยากแล เหตุดังนั้น ขอเจ้ากูสถาปนาพระธาตุเจ้านี้เถิด

ครั้งนั้นมหาสวามีเจ้าก็รับเอาคำพระยาที่อาราธนาตนแล้ว ก็เอาหลานตนผู้หนึ่งชื่อว่าจิตติไสนั้นมาถวายแก่พระยาแล้ว พระยาก็ส่งให้ไปกินเมืองตากนั้น อันพระยาขุนชาติลาทิคุณแห่งตนนั้นแล... (กรมศิลปากร, 2519: 209)

ข้อความจากตำนานมูลศาสนา ข้างต้น นับได้ว่าพระสุมนเถระเป็นสื่อกลางที่ทำให้ทั้งสองเมืองนี้คือ เมืองพิง(เชียงใหม่) และสุโขทัย มิใช่ตรีต่อกัน ส่วนพระเจ้าก็ตนเอง ก็ทรงเลื่อมใสในพระสุมนเถระมากถึงกับยกถวายที่ดินสวนดอกไม้สร้างให้เป็นวัดแต่ท่าน ปัจจุบันคือวัดสวนดอกไม้หรือวัดบุปผาราม รวมทั้งทำพิธีอุสสาภิเษกท่านเป็น “พระสุมนะสุวรรณรัตนมหาสวามี” ด้วย (กรมศิลปากร, 2519: 207) วิธีการที่พระสุมนเถระใช้พระพุทธรูปมาเป็นใบเบิกทาง และสามารถทำให้เมืองทั้งสองเป็นไมตรีกันได้ด้วยเหตุผลทางพระพุทธรูปศาสนาครั้งนี้ แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์ที่ถูกส่งไปเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังเมืองต่าง ๆ นั้น น่าจะรับนโยบายทางการเมืองออกไปปฏิบัติด้วย

ความสัมพันธ์กับเมืองน่าน ในพงศาวดารเมืองน่าน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 9, 2507: 298-299) ได้เล่าเรื่องความสัมพันธ์ทางศาสนากับอาณาจักรสุโขทัยว่า ครั้งหนึ่งพญาการเมืองเจ้าเมืองน่านได้ไปช่วย “พระยาโสปีตตกันทิ” เจ้าเมืองสุโขทัย (ระยะเวลาตรงกันกับสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย)) สร้าง “วัดหลวงอภัย” ที่เมืองสุโขทัย เจ้าเมืองสุโขทัยได้มอบของที่ระลึกเป็นมงคลวัตถุทางศาสนาถวายเมืองน่านเป็นจำนวนมาก สิ่งหนึ่งเป็นพระบรมสารีริกธาตุ พญาการเมืองจึงได้นำพระบรมสารีริกธาตุนั้นมาฝังและก่อเจดีย์พระธาตุขึ้น คือ พระธาตุแช่แห้ง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน ในปัจจุบันนี้

การติดต่อทางศาสนาระหว่างเมืองน่านและเมืองสุโขทัยน่าจะมีการร่วมมือกันทางการเมืองระหว่างสองแคว้นนี้อยู่ด้วย โดยสังเกตเห็นว่าตอนท้ายของการครองเมืองของพญาการเมืองนั้น ท่านได้ย้ายเมืองจากเมืองบัวมาอยู่ที่เวียงพระธาตุแช่แห้ง “ขุนอินตาเมืองใต้” (ประชุมพงศาวดารเล่ม 9, 2507: 301-302) (ซึ่งน่าจะได้แก่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง)) ได้ใช้ให้คนเอาผ้าดีมาถวายเพื่อเป็นบรรณาการเมืองใหม่ พญาการเมืองไม่ทราบว่ามีผ้าดีนั้นแฝงมนต์พิชัยจึงเอามือรับไว้ พอถูกผ้าเท่านั้นก็ถึงแก่ความตาย

การเล่าเรื่องของพงศาวดารเมืองน่านเช่นนี้แสดงความเป็นอริกับทางฝ่ายเมืองใต้ ซึ่งได้พบอีกตอนหนึ่งในสมัยหลังว่าพญาคำตันเจ้าเมืองน่านซึ่งปรากฏตามหลักฐานของสุโขทัยว่า ท่านได้เคยทำสัตย์สาบานเป็นพันธมิตรกับเจ้าเมืองสุโขทัยในปี พ.ศ.1935 โดยสร้างศิลาจารึกหลักสวด

กันกับเจ้าเมืองสุโขทัยไว้ที่เมืองสุโขทัย ภายหลังจากมาพงสาวดารเมืองน่านก็ได้เล่าเรื่องการถึงแก่กรรมของพญาคำตันในลักษณะประหลาดอีกว่า “ขุนหลวงเมืองใต้” (น่าจะเป็นสมเด็จพระรามศวร, รามราชาแห่งอยุธยาในสมัยเดียวกัน) ได้ใช้ให้คนมารคนำคำหัวพญาคำตัน แต่พอรคนำเสร็จพญาคำตันก็มีอาการปวดศีรษะอย่างแรงจนถึงแก่ความตาย

การที่เจ้าเมืองน่านถึงแก่ความตายด้วยสาเหตุประหลาด โดยมีฝ่ายเมืองใต้คืออยุธยาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ตามวิธีการเล่าเรื่องของพงสาวดารเมืองน่านนั้น เพราะเหตุการณ์ทางการเมืองระหว่างอยุธยาและสุโขทัยทั้งสองครั้งนั้นกำลังมีความตึงเครียด จึงปรากฏออกมาในพงสาวดารเมืองน่านว่าเจ้าเมืองน่านที่ไปคบหากับเจ้าเมืองสุโขทัยทั้งสองท่านต้องถึงแก่กรรมด้วยฝีมือของชาวใต้ ด้วยเหตุนี้ พิเศษ (2545: 114-115) ได้แปลความหมายของการผูกมิตรกันระหว่างเมืองสุโขทัยและเมืองน่าน ซึ่งในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) และพญาการเมือง พงสาวดารเมืองน่านเล่าแต่เรื่องการแลกเปลี่ยนทางศาสนานั้นว่า “เป็นการสร้างพันธมิตรทางการเมืองในอันที่จะรับมือกับเมืองใต้คืออยุธยา” (ซึ่งทั้งสองครั้งนั้นกรุงศรีอยุธยาปกครองโดยกษัตริย์ในราชวงศ์ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1(อู่ทอง))

ความสัมพันธ์กับลังกาทวีป จากหลักฐานประเภทศิลาจารึก พงสาวดารและตำนานปรากฏชื่อเมืองที่ตั้งอยู่ในลังกาทวีปหลายแห่ง เช่น เมืองสิงหล เมืองกำปไล เมืองลังกา เมืองนครจันทรเขต เมืองราทปุระมหานคร เป็นต้น หลักฐานดังกล่าวได้แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัยกับลังกาทวีป โดยเฉพาะทางด้านพุทธศาสนานับตั้งแต่การติดต่อทางพุทธศาสนากับลังกาทวีปโดยผ่านทางนครศรีธรรมราช จนกระทั่งพ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงอาราธนาพระสงฆ์จากนครศรีธรรมราชมาตั้งสังฆมณฑลในสุโขทัยดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ต่อมาการติดต่อกับลังกาทวีปได้เปลี่ยนเส้นทางมาเป็นการติดต่อผ่านทางเมืองนครพันแทน ซึ่งเส้นทางนี้ใช้ในการติดต่อมาตั้งแต่สมัยพระยาเลอไทยเป็นต้นมา

การติดต่อทางพุทธศาสนากับลังกาทวีปผ่านทางเมืองนครพันที่สำคัญ ได้แก่ การที่พระสงฆ์หลายรูปเดินทางไปศึกษาข้อธรรมและประวัติทางพุทธศาสนาถึงลังกาทวีปและเมืองนครพันดังปรากฏชื่อที่สำคัญคือ สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลังกาภิรมหาสามีเป็นเจ้าซึ่งเดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกที่ลังกาทวีป พระอโนมทัสสีและพระสุมนเถระได้เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่สำนักของพระอุทุมพรบุปผมหาสวามีแห่งเมืองนครพัน นอกจากนี้ยังมีพระสงฆ์ชาวสุโขทัยอีก 8 รูปไปบวชแปลงเป็นพระสงฆ์นิคายอรัญวาสีที่เมืองนครพันด้วยคือ “พระอานนท์ พระพุทธสาคร พระสุชาติระ พระเขมะ พระปิยทัสสี พระสุวรรณคีรี พระเวสสภู และพระ

ลัทธาติสสะ” (สินชัย, 2520: 56) ซึ่งพระสงฆ์ทั้ง 10 รูป ที่ได้ไปศึกษาและบวชที่นครพินนี้ต่อมาได้เป็นสมณทูตออกไปเผยแผ่พุทธศาสนายังเมืองต่างๆในภูมิภาคนี้ด้วย นอกจากนี้ในระยะตอนปลายสมัยสุโขทัยยังปรากฏหลักฐานว่าในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 3 (ไสยลือไทย) นั้น พระอโศกซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเทวีศรีจุฬาลักษณ์ก็ได้ผนวชและเสด็จไปยังลังกาทวีปด้วย

การติดต่อทางพุทธศาสนาครั้งสำคัญกับเมืองนครพินของสุโขทัยนั้นอยู่ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) เมื่อพระองค์ทรงโปรดให้นิมนต์พระอุทุมพรบุปผามหาสวามีแห่งเมืองนครพินมาเป็นพระอุปถัมภ์ในการออกผนวชของพระองค์ ซึ่งพระอุทุมพรบุปผามหาสวามีก็ยากที่จะปฏิเสธ เพราะเป็นการผนวชกษัตริย์ อีกทั้งยังสามารถนำพุทธศาสนามาเผยแผ่ในดินแดนแถบนี้ได้ด้วย ขณะเดียวกันพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) เองก็ทรงเตรียมพระองค์ในการผนวชไว้แล้ว ไม่ว่าจะเป็จำนวนพระสงฆ์ที่จะเป็นองค์ประชุมในการผนวชซึ่งก็ได้แก่พระสงฆ์ 10 รูปที่ได้ไปบวชและศึกษาจากเมืองนครพินดังได้กล่าวมาแล้ว การสร้างวัดป่ามะม่วงเพื่อเป็นที่จำพรรษาของพระอุทุมพรบุปผามหาสวามีระหว่างที่มาอยู่ในสุโขทัย และคงจะเป็นที่จำพรรษาหลังออกผนวชของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ด้วย สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่มีการจัดเตรียมไว้แล้วทั้งสิ้น เพราะพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงมีความรู้ ศึกษาจนเป็นปราชญ์ในหลายศาสตร์ จนเป็นที่น่าสังเกตว่าการผนวชของพระองค์น่าจะมีเหตุผลทางการเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวรองรับอยู่ด้วย กล่าวคือ ในช่วงระยะเวลาที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ครองราชย์นี้ ทางกรุงศรีอยุธยาโดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ได้ยึดเอาเมืองพิษณุโลกของสุโขทัยไว้ได้ และทรงให้สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพองั่ว) ซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีได้ขึ้นมาครองเมืองพิษณุโลกอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ต้องถวายนบกรรมกรรมเป็นอันมาก และขอเมืองพิษณุโลกคืน สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ก็ทรงประทานคืน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพองั่ว) จึงเสด็จกลับไปครองเมืองสุพรรณบุรีอย่างเดิม พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ได้เสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก และให้พระขนิษฐาของพระองค์ครองอยู่ที่เมืองสุโขทัย เหตุการณ์นี้ พิเศษ (2545: 116-124) ได้วิเคราะห์ไว้ว่า “ควรจะเกิดขึ้นก่อนพ.ศ. 1905 เพราะในปีนี้เป็นปีที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ผนวชและน่าจะอาศัยความเป็นสงฆ์นี้บิณฑบาตเมืองพิษณุโลกคืน เมื่อได้รับคืนและลาผนวชซึ่งควรจะเป็นปีเดียวกันนั้น ต้องเสด็จไปประทับที่เมืองพิษณุโลกตามเงื่อนไข” ซึ่งถ้าหากเป็นเช่นนั้นจริงก็จะไปสอดคล้องกับปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์สุโขทัยในเวลาต่อมาก็คือ เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ประทับที่เมืองพิษณุโลกได้ 7 ปี ได้ทรงนำพลจากเมืองต่างๆ คือ “เมืองสรลวงสองแคว ปากยม พระบาง ซากังราว สุพรรณภว นครพระชุม เมืองใจ... เมืองพานเมือง... เมืองราด เมืองสะคำ เมืองหล่มบาชัย” ซึ่งนับว่าจะต้องมีจำนวนมากมาไหว้รอยพระพุทธบาทจำลองที่พระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นไว้บนเขาสุมนภูฏ แล้วให้จารึกเพิ่มเติมลงไปบนแผ่นศิลาจารึก

เดิมอีกครั้ง ซึ่งระยะเวลาดังกล่าวนี้ทางกรุงศรีอยุธยามีเหตุการณ์ที่กล่าวไว้ในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่า พ.ศ. 1912 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) สวรรคต สมเด็จพระรามศวรราชโอรสครองราชสมบัติแทน แต่เมื่อขุนหลวงพองั่วมาจากเมืองสุพรรณบุรี สมเด็จพระรามศวรก็ถวายราชสมบัติให้แก่ขุนหลวงพองั่ว ส่วนพระองค์ได้เสด็จไปครองเมืองลพบุรี ในฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเช่นเดิม ขุนหลวงพองั่วจึงครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (กรมศิลป์ากร, 2515: 443-444) เหตุการณ์นี้สอดคล้องกับเรื่องการยกพลมานมัสการพระพุทธบาทที่สุโขทัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทั้งนี้เพราะเมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย)ประทับที่เมืองพิษณุโลกนั้น ย่อมจะต้องอยู่ภายใต้การสอดส่องของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) แห่งกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) สวรรคต พระองค์น่าจะเห็นความวุ่นวายในกรุงศรีอยุธยา จึงทรงเตรียมรับมือกับกรุงศรีอยุธยาและประกาศความยิ่งใหญ่ของแคว้นสุโขทัยอีกครั้ง โดยระดมพลจากเมืองต่าง ๆ ที่ยังภักดีต่อพระองค์มา แต่เมื่อระดมพลเสร็จเหตุการณ์ทางกรุงศรีอยุธยาได้มีการเปลี่ยนแปลง คือ สมเด็จพระรามศวรยินยอมมอบราชบัลลังก์แก่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพองั่ว) แต่โดยดี ซึ่งทั้งนี้อาจเป็นเพราะการระดมพลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ที่เมืองเหนือก็เป็นได้ เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพองั่ว) ซึ่งน่าจะเคยเป็นพันธมิตรและเกี่ยวข้องและเป็นญาติกับสุโขทัยมาก่อน ได้ครองราชย์ แผนการต่อต้านกรุงศรีอยุธยาของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จึงต้องยกเลิก และเปลี่ยนแปลงไปว่าการมาชุมนุมกันที่สุโขทัยครั้งนั้นก็เพื่อมานมัสการพระพุทธบาทที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ได้สร้างขึ้นไว้ จึงทำจารึกประกาศเจตนารมณ์(ที่เปลี่ยนใหม่แล้ว) นั้นเดิมลงบนแผ่นจารึกเดิมที่จารึกไว้แต่ครั้งก่อน ในขณะที่ชลธิรา (2517: 109) กลับให้ข้อสันนิษฐานว่า

...พญาลิไทยทรงผนวชตั้งแต่ พ.ศ. 1904 แล้วก็ดำรงเพศสมณะตลอดพระชนมายุอันยาวนานนั้น และระหว่างที่ทรงผนวช โอรสและนัดดาภิเสวยราชย์สืบต่อมาโดยมี “ปู่พระญาธรรมราชา” เป็นที่ปรึกษาอย่างใกล้ชิด ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกหลักต่าง ๆ ว่า มีกิจกรรมทางการเมืองหลายประการทั้งด้านการปกครอง การปกป้อง และการขยายอาณาเขต รวมทั้งการศาสนา

3) บทบาทของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย

ในสมัยสุโขทัยมีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาอยู่หลายเรื่อง แต่เรื่องที่มีบทบาทต่อการเมืองการปกครองและสังคมสุโขทัยมากที่สุดและเป็นที่รู้จักกันดีคือ ไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย)

ไตรภูมิพระร่วง ชื่อนี้ถูกนำมาใช้ภายหลังโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้เรียกเมื่อคราวพิมพ์หนังสือไตรภูมิภูมิกถา เป็นไตรภูมิพระร่วงแทน เพื่อให้คู่กับหนังสือสุภายิตพระร่วง (พระญาติไทย, 2543: (4)) พระมหาธรรมราชาที่1(ลิไทย) ทรงนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงเพื่อประโยชน์ในทางการเมือง และเสริมอำนาจการปกครองดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น เนื้อหาหลักของไตรภูมิพระร่วงอยู่ที่การอธิบายโครงสร้างของจักรวาล การเปลี่ยนแปลงของจักรวาล ความสัมพันธ์ระหว่างความดีและอำนาจกฎแห่งกรรมที่จุดหมายปลายทางในชีวิตของมนุษย์ทุกคนได้ถูกกำหนดมาแล้ว โดยกรรมเก่าของแต่ละบุคคล กฎแห่งการเวียนว่ายตายเกิด ตามบุญหรือกรรมดี บาปหรือกรรมชั่วที่ได้กระทำมาในอดีต การที่พระมหาธรรมราชาที่1(ลิไทย) ทรงเผยแพร่แนวความคิดเกี่ยวกับกรรมดีกรรมชั่ว และการกำหนดสถานะทางสังคม เศรษฐกิจ ตลอดจนอำนาจบารมีของคนให้แตกต่างกันด้วยกรรมเก่าเช่นนี้ ทำให้เกิดประเด็นศึกษาสำคัญที่สัมพันธ์กับการศึกษาเรื่องการใช้พุทธศาสนากับอำนาจทางการเมืองโดยตรง ดังที่สมบูรณ (2534 : 41) ได้พิจารณาไว้จาก

1. เจตนาของการอ้างใช้กรรมดีกรรมชั่ว บาปบุญ และผลตอบแทนของการกระทำดังกล่าว ก็เพื่อเป็นการส่งเสริม และวางกฎระเบียบแบบแผนที่ดีของสังคม รางวัลของผู้ที่ทำความดีมีจุดหมายมุ่งหมายในการกระตุ้นให้ประชาชนทำความดี และประพฤติดนอยู่ในกรอบของศีลธรรมอันดี สังคมก็จะสงบสุขเรียบร้อย และง่ายต่อการปกครอง ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับบาปบุญ กรรมดีกรรมชั่วแต่ปางก่อนนั้นได้ทำหน้าที่อธิบายถึงความแตกต่างของสถานะทางสังคมของคนได้อย่างปราศจากข้อโต้แย้ง ซึ่งคำอธิบายดังกล่าวมีความจำเป็นต่อสภาพสังคมที่มีการแบ่งชนชั้นสอดคล้องกับคติในเรื่องพระมหากษัตริย์ของกรุงสุโขทัยในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1(ลิไทย) ที่เป็นไปแบบเจ้ากับข้า ไม่ใช่บิดากับบุตรเหมือนเช่นในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ไตรภูมิพระร่วงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างเสริมราชอำนาจตามคติพราหมณ์ให้ตั้งมั่นอยู่ได้โดยปราศจากข้อสงสัยหรือข้อโต้แย้งใด ๆ ด้วย การผนวกความเชื่อทางพุทธศาสนา หรือ “บุญ-กรรม” เข้าไปอย่างกลมกลืนนับว่าเป็นราโชบายที่ลึกซึ้ง กล่าวคือ ไม่เพียงแต่เป็นการสถาปนาสถาบันกษัตริย์ให้ตั้งมั่นอยู่ได้ในกรุงสุโขทัยเท่านั้น หากยังเป็นการทอนอำนาจของ “เทวราช” ทางอยุธยาและขอม และควบคุมอำนาจของสถาบันการศาสนาภายในอาณาจักรสุโขทัยด้วย (ชลธิรา, 2517: 115)

2. ความคิดเกี่ยวกับการลงโทษตามความดี ความชั่วของศาสนา และความเชื่อถือเป็นการครอบงำประชาชน ไม่ให้ต่อต้านกฎเกณฑ์ของสังคม และทำทลายอำนาจของผู้ปกครองซึ่งประชาชนจะต้องยอมรับในสิทธิธรรมของการทำความดีในชาติก่อนของผู้ปกครองด้วย ในขณะที่เดียวกันก็ยอมรับในชะตากรรมของตนเองไม่ว่าจะมีสภาพเช่นไร

3. การได้รับโทษ เมื่อกระทำชั่วหรือบาปนั้นได้มีการแบ่งแยกตามสถานะทางชนชั้น เมื่อชนชั้นสูงกระทำผิดจะได้รับโทษหนักกว่าชนชั้นต่ำ แม้จะเป็นความผิดชนิดเดียวกันก็ตาม นอกจากนี้ไตรภูมิพระร่วงยังได้กำหนดความสัมพันธ์ที่เหมาะสมระหว่างสมาชิกในสังคมที่มีสถานะต่างกันไว้ด้วย เป็นต้นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว ครอบครัวต่อครอบครัว ผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย ผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง พระสงฆ์กับฆราวาส เป็นต้น

ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวสอดคล้องกับคุณค่าและหลักธรรมในพุทธศาสนา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงนำเอาหลักธรรมและวิถีคิดในพุทธศาสนา ไปประยุกต์ใช้อธิบายในไตรภูมิ เพื่อเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม และใช้แนวคิดเกี่ยวกับคุณธรรมและความดีในการอธิบายความชอบธรรมในอำนาจของพระองค์ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ไตรภูมิพระร่วงมิใช่แต่เป็นเรื่องราวของศาสนาเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องราวของการเมืองการปกครอง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าศาสนาจะช่วยจัดระเบียบสังคมได้อย่างไร และทำให้อำนาจทางการเมืองการปกครองของผู้ปกครองมั่นคงได้อย่างไรด้วย อีกทั้งยังเป็นการปลูกฝังอุดมการณ์ทางการเมืองให้แก่ชาวสุโขทัยในระยะแรก และต่อมาก็แผ่ไปยังอยุธยาและอาณาจักรใกล้เคียง จนกระทั่งฝังรากลึกกลายเป็น “อุดมการณ์ทางการเมืองระดับชาติ” (ชลธิรา, 2517: 118) สืบมาจนถึงทุกวันนี้ เช่นเดียวกับพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2543: 47) ที่ได้กล่าวถึงอิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงในสังคมไทยว่า “...ไตรภูมิพระร่วงอาจจะไม่ใช่เป็นตัวต้นกำเนิด แต่อาจจะเป็นตัวเสริมความเชื่อที่แพร่หลายอยู่แล้วในสังคมไทย”

ภายหลังจากพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) เสด็จสวรรคตแล้วปรากฏว่าไม่มีกษัตริย์ของสุโขทัยพระองค์ใดสามารถระดมความศรัทธา และสร้างความเป็นปึกแผ่นด้านการเมืองการปกครองได้อีก จนกระทั่งอาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกรวมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาใน พ.ศ. 2006

สมัยอยุธยา

ระยะเวลา 400 กว่าปี ที่อาณาจักรอยุธยาเป็นราชธานีก่อนที่จะเสียเอกราชแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 นั้น พุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยาถือได้ว่ามีความเจริญรุ่งเรืองมากยุคหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่เป็นซากโบราณวัตถุ โบราณสถาน โดยเฉพาะวัดวาอารามต่าง ๆ ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในบริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดใกล้เคียง อาณาจักรอยุธยามีพุทธศาสนาแบบ

หินยานเป็นศาสนาประจำอาณาจักร แต่ในขณะที่เดียวกันก็ยังมีความเชื่อด้านวิญญาณนิยมและพุทธศาสนาแบบมหายานเจือปนอยู่ด้วย และในระดับสูงสถาบันกษัตริย์ของอยุธยาก็ยังใช้พิธีกรรมที่เป็นฮินดูและพราหมณ์เป็นการสร้างอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ เป็นการผสมระหว่างหลัก “ธรรมราชา” และ “เทวราชา”

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยากับสถาบันสงฆ์มีลักษณะที่คอยอุปถัมภ์เกื้อหนุนกันทั้งในยามที่บ้านเมืองสงบสุขและในยามสงคราม กล่าวคือ ในเวลาที่บ้านเมืองสงบสุขว่างเว้นจากสงคราม พระมหากษัตริย์ก็ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นงานสำคัญ ทำให้กิจการงานทางด้านพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นที่ปรากฏให้เห็น เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัดจุฬามณีที่เมืองพิษณุโลก แล้วทรงสละราชสมบัติออกผนวชที่วัดนี้เป็นเวลา 8 เดือน พร้อมกับเจ้านายและข้าราชการบริวารจำนวนมากใน พ.ศ. 2008 จนมีข้อสันนิษฐานว่าเป็นต้นแบบของประเพณีบวชเรียนของเจ้านายและข้าราชการ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงอุทิศพระราชวังเดิมสร้างเป็นวัด ชื่อว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์ บูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองสุพรรณบุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก เป็นต้น รวมทั้งยังทรงให้หล่อรูปพระโพธิสัตว์ 500 ชาติ และโปรดฯ ให้ประชุมสงฆ์และนักปราชญ์ช่วยกันแต่งมหาชาติคำหลวง เพื่อสวดให้อุบาสกอุบาสิกาฟัง กล่าวได้ว่าพุทธศาสนาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนี้เจริญรุ่งเรืองกว่ารัชกาลใด ๆ ในสมัยอยุธยา (สิริวัฒน์, 2542: 44-47) ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาที่ 1 หรือสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีพระราชศรัทธาเสด็จออกบอกหนังสือพระภิกษุสามเณรที่พระที่นั่งจอมทองและโปรดฯ ให้สร้างมณฑปสวมรอยพระพุทธรูป ซึ่งมีผู้พบที่สระบุรี โปรดฯ ให้ราชบัณฑิตแต่งกาพย์มหาชาติพร้อมทั้งโปรดฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกไว้จบบริบูรณ์ (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 48-49) ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ผู้บวชเรียนได้รับพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อย่างดี ทำให้คนหลบเลียงราชการบ้านเมืองไปบวชกันมาก ถึงกับต้องมีรับสั่งให้สอบความรู้พระภิกษุสามเณร หากไม่มีความรู้ในพระศาสนาก็ถูกบังคับให้ลาสิกขาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้พระองค์ยังทรงศึกษาพระไตรปิฎกและทรงมีพระราชปณิธาน ถวายภัตตาหารธรรมกับพระเถระอยู่บ่อย ๆ ในขณะที่สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเกิดวาระกรรมทางพระพุทธศาสนาหลายเรื่อง เช่น นันโทปนันทสูตรคำฉันท์ พระมาลัยคำหลวง ปุณโณวาทคำฉันท์ และพระราชปณิธานคณะสงฆ์ เป็นต้น

นอกจากสถาบันสงฆ์จะได้รับความอุปถัมภ์จากสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ยังได้รับความอุปถัมภ์จากชนชั้นขุนนาง ผู้มีฐานะดีซึ่งได้เจริญรอยตามพระมหากษัตริย์ในการอุปถัมภ์พุทธศาสนา และพระสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนิยมนิยมนสร้างวัดประจำตระกูลไว้เก็บอัฐิบรรพบุรุษ และใช้เป็น

สถานศึกษาจนมีคำกล่าวว่า “เมื่อบ้านเมืองดี เขาสร้างวัดให้ลูกเล่น” ส่วนในยามสงคราม สถาบันสงฆ์ในสมัยอยุธยามีบทบาทช่วยเหลือหนุนต่อฝ่ายอาณาจักรมาก โดยบทบาทที่พระสงฆ์ได้แสดงออก เช่น การเป็นโหราจารย์เพื่อการเมือง ทำหน้าที่ในทางคฤศนยาม ให้คำพยากรณ์ เพื่อเป็นการถวายความมั่นพระทัย ให้กำลังพระทัยแก่พระเจ้าแผ่นดิน ทำหน้าที่ให้คำปรึกษาและให้พระสติในการตัดสินใจพระทัยในปัญหาต่าง ๆ แก่พระเจ้าแผ่นดิน พระสงฆ์บางรูปยังเป็นที่พึ่งทางวิทยาคม เช่น พระอาจารย์ธรรมโชติ วัดเขานางบวช ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์หรือสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ได้รับนิมนต์จากชาวบ้านให้ลงเลขยันต์ ลงตะกรุด ประเจียด และมงคลที่ค้าขายบางระจัน บางรูปก็ลาสิกขาเพื่อช่วยบ้านเมือง เช่น พระมหานาค ที่สึกออกมาช่วยขุดคู ตั้งค่ายกันทัพเรือของพม่าในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในขณะที่เดียวกันนอกจากจะเป็นผู้เกี่ยวหนุนต่อสถาบันกษัตริย์ในยามสงครามแล้ว ยังมีพระสงฆ์บางรูปตั้งตนเป็นผู้นำเสียเอง ดังเช่น “เจ้าพระฝาง” หรือ พระมหาเรื่อน พระสังฆราชา เมืองสวางคบุรี ซึ่งตั้งชุมนุมขึ้นมาภายหลังเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 (กรมศิลปากร, 2516: 316-317)

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรในสมัยอยุธยาตามที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นที่ทั้งฝ่ายศาสนจักรและฝ่ายอาณาจักรต้องพึ่งพาอาศัยกันเพื่อความมั่นคงในฐานะของทั้งสองฝ่าย ซึ่งความมั่นคงในฐานะดังกล่าว นอกจากจะหมายถึง สถานภาพ ความเจริญรุ่งเรืองแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงอำนาจที่ต่างฝ่ายต่างก็ต้องอาศัยความสนับสนุนของอีกฝ่ายหนึ่งด้วย โดยเฉพาะฝ่ายศาสนจักรที่ส่วนใหญ่มักจะเป็นผู้รับความอุปถัมภ์จากฝ่ายอาณาจักรทั้งในด้านการดำรงสมณเพศ สมณศักดิ์ และการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งฝ่ายอาณาจักรต้องทำหน้าที่เข้ามาอุปถัมภ์ช่วยเหลือในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้ แต่ขณะเดียวกัน การเข้ามาช่วยจัดการปกครองคณะสงฆ์ของฝ่ายอาณาจักรนี้ อาจถือได้ว่า เป็นส่วนหนึ่งที่จะคอยควบคุมดูแล สอดส่องคณะสงฆ์ภายในราชอาณาจักรให้อยู่ในความสงบเรียบร้อย ทั้งนี้ เพราะคณะสงฆ์ถือเป็นกลุ่มคนที่มีจำนวนมาก ใกล้ชิดกับชาวบ้าน จึงง่ายต่อการที่จะคิดรวบรวมนักโทษไว้ในอำนาจเป็นเครื่องมือต่อรองกับฝ่ายอาณาจักรได้

การปกครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยา

การปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าคงได้ดำเนินตามแบบอย่างครั้งกรุงสุโขทัย ทั้งนี้อาศัยหลักฐานจากประวัติศาสตร์ที่ว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงวางระเบียบการปกครองบ้านเมืองตามแบบอย่างของกรุงสุโขทัย อีกทั้งเวลานั้นกษัตริย์ในวงศ์พระร่วงก็ยังมิได้อยู่ เพียงแต่มีฐานะเป็นประเทสราชของกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ คณะสงฆ์ก็คงจะ

แยกกันออกเป็นสองคณะเหมือนเดิม คือ คณะคามวาสี และคณะอรัญวาสี แต่เชื่อได้ว่า ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ลังกาวงศ์เจริญแพร่หลายมากขึ้น ส่วนจำนวนพระสงฆ์ในนิกายเดิมก็คงลดน้อยลงตามลำดับ ปรากฏในหนังสือตำนานโยนก ว่า

...เมื่อราวปีขาล จุลศักราช 784 พ.ศ. 1965 (ตรงในสมัยเมื่อสมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ 1 ครองสมบัติ) มีพระภิกษุสงฆ์...ชาวเมืองเชียงใหม่ 7 รูป ชื่อ พระธรรมคัมภีร์ 1 พระเมธีกร 1 พระญาณมงคล 1 พระศีลวงค์ 1 พระสารีบุตร 1 พระรัตนกร 1 พระพุทธสาคร 1 เป็นพระมหาเถระชาวกรุงศรีอยุธยา 2 รูป ชื่อ พระพรหมมุณี 1 พระโสมเถระ 1 เป็นพระมหาเถระชาวกรุงกัมพูชา ชื่อ พระญาณสิทธิ รูป 1 กับภิกษุบริษัทเป็นอันมากพากันออกไปเมืองลังกา ไปอุปสมบทแปลงเป็นสิงหนิกาย ณ อุทกุกเขปสีมา แม่น้ำกัลยาณิในสำนักพระวันรัตนมหาเถร เมื่อ ณ วันเสาร์ ขึ้นสิบสองค่ำ เดือนแปด อุตตราสาร ปีมะโรง จุลศักราช 786 พ.ศ.1967 แล้วศึกษาธรรมวินัยอยู่ในลังกาทวีปหลายปี เมื่อกลับมาได้นิมนต์พระมหาเถระชาวลังกามาด้วย 2 รูป ชื่อ พระมหาวิกรมพาหุ รูป 1 พระอุดมปัญญา รูป 1...(สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 169)

ท่านเหล่านี้ได้มาขึ้นบงที่กรุงศรีอยุธยา ก่อน แล้วแยกย้ายกันตั้งสอนและตั้งนิกายขึ้นใหม่อีกนิกายหนึ่ง ท่านเหล่านี้คงจะปฏิบัติเคร่งครัดกว่าคณะสงฆ์เดิม ซึ่งแปลงเป็นลังกาวงศ์มาก่อนแล้ว เชื่อว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็เสด็จออกผนวชในคณะที่มาใหม่นี้ และคณะนี้คงจะมีชื่อตามสำนักเดิมที่ลังกาว่า “ คณะป่าแก้ว ” วัดต่าง ๆ ที่พระคณะนี้เข้าไปอยู่ก็มักจะมีชื่อ “ คณะป่าแก้ว ” ตามหลัง เช่น “ วัดไตรภูมิคณะป่าแก้ว ” เป็นต้น ทางใต้ คือ นครศรีธรรมราชและพัทลุง ก็มีหลายวัดที่มีชื่อคณะป่าแก้วตามหลัง เช่น วัดเขียนคณะป่าแก้ว วัดสะพังคณะป่าแก้ว เป็นต้น

ดังนั้น การปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา จึงมีคณะเพิ่มขึ้นเป็น 3 คณะ (แสวง, ม.ป.ป.: 69-70) ดังนี้

1. คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ได้แก่ คณะสงฆ์ดั้งเดิมที่ได้ประพาศสืบต่อกันมาแต่สมัยกรุงสุโขทัย มุ่งศึกษาเน้นหนักให้เกิดความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก ตลอดจนคัมภีร์ต่างๆ ทางพระพุทธศาสนา และวิชาการบางอย่างที่ไม่ขัดต่อสมณวิสัย ภิกษุคณะนี้จะอยู่จำพรรษา ณ วัดต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในย่านชุมชนเป็นส่วนใหญ่ ขณะนั้นมีสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะ มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ในภาคเหนือ ภาคกลางบางส่วน และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2. คณะอรัญวาสี ได้แก่ คณะสงฆ์ดั้งเดิมที่ได้ประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมาแต่สมัยกรุงสุโขทัยเหมือนกัน แต่มุ่งเน้นหนักในด้านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นหลัก เพื่อทำจิตใจให้สงบและหลุดพ้นไปจากกิเลส ภิกษุคณะนี้จะอยู่จำพรรษา ณ วัดต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากชุมชนเป็นส่วนใหญ่ ขณะนั้นมีพระพุทธรูปอาจารย์ วัดโบสถ์ราชเดช เป็นเจ้าคณะ มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายสมถวิปัสสนา ทั้งที่อยู่ในกรุงและหัวเมืองทางภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ทั้งหมด

3. คณะคามวาสีฝ่ายขวา ได้แก่ คณะสงฆ์ที่เดินทางไปอุปสมบทแปลงเป็นสิงหนิกายที่ประเทศศรีลังกา และเดินทางกลับมาอบรมสั่งสอนและเผยแผ่พระธรรมวินัยตามที่ได้ไปศึกษามา จนปรากฏว่ามีวัดต่าง ๆ ขงขึ้นอยู่ในสังกัดเพิ่มมากขึ้น และมุ่งศึกษาเน้นหนักคล้ายกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายเหมือนกัน มีพระวันรัตน์ วัดป่าแก้วเป็นเจ้าคณะ มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ทางภาคใต้ของกรุงศรีอยุธยาทั้งหมด และคณะสงฆ์ในภาคกลางบางส่วน

สาเหตุที่เรียกฝ่ายซ้ายเข้าใจว่า จำนวนผู้เลื่อมใสลดลง หรือราชสกุลไม่ค่อยได้อุปถัมภ์บำรุง ส่วนฝ่ายขวาคงจะมีจำนวนผู้เลื่อมใสมากกว่า แต่คณะอรัญวาสีนั้นมิใช่ผู้เลื่อมใสตามปกติเช่นที่แล้มา

การปกครองคณะสงฆ์ในช่วงนี้ค่อนข้างจะสับสนเล็กน้อย คือมีเรื่องปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงชำระในสมัยรัชกาลที่ 4 (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 79-80) ว่า

มูลเหตุที่จะให้แยกคณะสงฆ์ออกเป็น 2 คณะนั้น เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ประมาณ พ.ศ. 1227 ครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีไชยสิงห์ทรงลวงให้สมเด็จพระนเรศวร เสด็จไปเมืองหงสาวดี โดยมอบให้พระยาเกียรติพระยารามเป็นไส้ศึกมารับที่เมืองแครง แล้วแต่งกองทัพมาค้ำข่มไว้หวังจะทำร้ายสมเด็จพระนเรศวรเวลาที่เสด็จไปโดยไม่ให้รู้พระองค์ พระยาทั้งสองได้ไปนมัสการพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์ แล้วเล่าความลับนี้ให้ฟัง พระมหาเถรคันฉ่องเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรจะมีอันตรายโดยที่หาความผิดมิได้ ท่านมีความสงสารจึงเจริญพรให้ทรงทราบ สมเด็จพระนเรศวรทรงน้อยพระทัยมากที่พระเจ้าหงสาวดีคิดร้ายต่อพระองค์ จึงทรงประกาศสงครามที่เมืองแครงนั้นเอง แล้วทรงปรารภถึงพระมหาเถรคันฉ่อง พระยาเกียรติและพระยารามว่า ถ้าอยู่ต่อไปที่เมืองแครงจักมีอันตราย จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา พระมหาเถรคันฉ่องและพระยาทั้งสองได้พาญาติโยมและพรรคพวกตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมาอยู่อยุธยาด้วย พระมหาธรรม

ราชาธิราช ทรงพิจารณาเห็นว่า พระมหาเถรคันฉ่องได้ช่วยแก้ไขให้พระราชโอรสพ้นภัย จึงทรงตั้งให้ท่านเป็นสมเด็จพระสังฆราชครองวัดมหาธาตุ มีราชทินนามว่า “ สมเด็จพระอริยวงศญาณ ” ครั้งนั้นจึงแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น 2 คณะ ที่เรียกว่าคณะเหนือให้ขึ้นกับสมเด็จพระอริยวงศญาณ ที่เรียกว่าคณะใต้ให้ขึ้นกับสมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชคณะเดิม

อย่างไรก็ตาม เรื่องดังกล่าวนี้ มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ เป็นต้นไม่ทรงเห็นด้วย โดยทรงประทานมติว่า ไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะพระมหาเถรคันฉ่องเป็นมอญนอก พูดภาษาไทยไม่ได้และไม่รู้จักขนบธรรมเนียมไทยจะมาเป็นสมเด็จพระสังฆราชปกครองประเทศไทยได้อย่างไร คงจะเป็นเพียงเจ้าคณะมอญ คูแกลพระมอญในราชอาณาจักรสยามเท่านั้น ดังเช่น พระสุเมธจารย์ เป็นตัวอย่าง ทั้งนี้อาจจะเพราะวัดมหาธาตุเป็นวัดที่สมเด็จพระสังฆราชสถิต เมื่อให้พระมหาเถรคันฉ่องไปอยู่วัดมหาธาตุ ทำให้เข้าใจว่า ทรงตั้งท่านให้เป็นสมเด็จพระสังฆราชว่าคณะเหนือ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ (2514ข: 172-173) ยังทรงวิจารณ์ต่อไปอีกว่า

ที่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า แบ่งคณะสงฆ์เป็นคณะเหนือคณะใต้เมื่อครั้งพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามานั้น ดูท่าทีจะผิดอีก ด้วยทำเนียบสมณศักดิ์กรุงเก่าแม่ในชั้นหลังที่เดี่ยวยังเรียกคณะคามวาสี อรัญวาสีมิได้เรียกว่าคณะเหนือคณะใต้ ที่มาจัดเป็นคณะเหนือคณะใต้บางทีจะมีเค้ามูลมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่น่าจะมาเรียกกันในชั้นกรุงธนบุรี หรือกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง...

อนึ่ง เกี่ยวกับพระสงฆ์รามัญนิกายหรือพระสงฆ์มอญนี้ ได้เริ่มเข้ามาเผยแผ่พุทธศาสนาตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยเป็นการที่สุโขทัยรับพุทธศาสนาจากลังกาที่วิปผ่านทางเมืองนครพัน ซึ่งเป็นเมืองของมอญในสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่พระสงฆ์มอญเหล่านี้คงเพียงแต่เข้ามาเผยแผ่พุทธศาสนาและยังมีจำนวนน้อย จึงไม่ได้มีการตั้งเป็นคณะสงฆ์รามัญ อีกทั้งคงจะรวมเข้ากับคณะสงฆ์ในสุโขทัยที่มีอยู่แต่เดิมได้ดี เพราะต่างก็เป็นพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทหรือหินยานเหมือนกัน อย่างไรก็ดี ครั้งทีถือว่าพุทธศาสนาแบบรามัญนิกายได้เข้ามาประดิษฐานในประเทศไทยนั้น อยู่ในสมัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยา คราวที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพาพระมหาเถรคันฉ่องพร้อมคร่อมอญอพยพมายังกรุงศรีอยุธยาหลังจากทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครงแล้ว ดังปรากฏในพระสมณศาสน ภาษาบาลีของพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีไปถึงคณะสงฆ์ในลังกาทวีป เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ ฉบับที่ 6 ข้อที่ 20 ว่า

ครั้งนั้น พระนเรศวรมหาราชทรงพาเอาหมุกิษุและครั้วรามัญเป็นอันมากเสด็จกลับมาเมืองไทย โปรตเกล้าฯ พระราชทานพื้นที่สำหรับปลูกบ้านเรือนแก่พวกครั้วรามัญและพื้นที่สำหรับสร้างวัดถวายหมุกิษุรามัญวงศ์ด้วย รามัญวงศ์มาประดิษฐานในเมืองไทยด้วยประการฉะนี้ ตั้งแต่นั้นมาถึงทุกวันนี้เป็นเวลา ๓๒๐ ปีกว่ามาแล้ว (พระครูปลัดสัมพิพัทธญาณจารย์(บุญช่วย), 2522: 58-59)

ตั้งแต่นั้นมาคณะสงฆ์รามัญก็ถือว่าเป็นคณะสงฆ์ไทยคณะหนึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของสมเด็จพระสังฆราช ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ไม่ได้แยกคณะปกครองต่างหากเหมือนกับคณะจีนิกาย และคณะอนัมนิกาย ซึ่งเป็นพระสงฆ์ฝ่ายมหายานที่มีวัตรปฏิบัติแตกต่างจากพระสงฆ์ฝ่ายหินยาน

ในส่วนตำแหน่งผู้ปกครอง ซึ่งเรียกว่าสังฆนายกนั้น จากเดิมในสมัยสุโขทัยที่มีเพียงสังฆราช และปุ่ครู เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาได้เพิ่มตำแหน่งสูงสุดเข้ามาอีกเป็น 3 ชั้น คือ สมเด็จพระสังฆราช สังฆราช และพระครู ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยอยุธยาไทยได้รับอิทธิพลทางภาษาและวัฒนธรรมจากเขมรอยู่มาก ตำแหน่งพระสังฆราช ได้รับการยกขึ้นเป็น “สมเด็จพระสังฆราช” เช่นเดียวกับคำขึ้นพระนาม “สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน” เพื่อให้หมายถึงเป็นสังฆปริณายก บังคับบัญชาการคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร และคำว่า “สังฆราช” เป็นเจ้าคณะหัวเมืองเท่านั้น ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดในปัจจุบัน (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 179) อย่างไรก็ตาม คำว่า สังฆราช หรือสมเด็จพระสังฆราช มิใช่สมณศักดิ์ แต่เป็นตำแหน่งทางการบริหารคณะสงฆ์

สำหรับราชทินนาม หรือ สมณศักดิ์ของสังฆนายกชั้นสูงในสมัยต้นอยุธยานั้น มีปรากฏอยู่ 2 ตำแหน่ง คือ

1. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งน่าจะเป็นประมุขสงฆ์ฝ่ายคามวาสี
2. สมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งน่าจะเป็นประมุขสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี

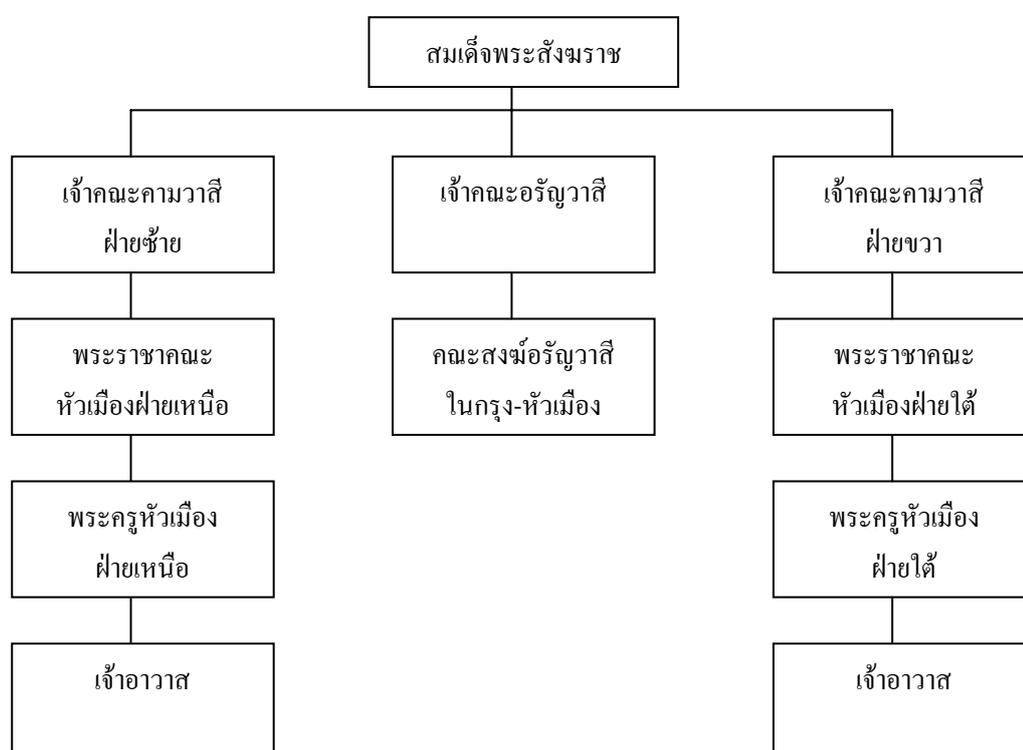
ถ้ารูปใดมีพรรษามากกว่า รูปนั้นก็จะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ต่อมาเมื่อคณะป่าแก้วเพิ่มมากขึ้น ทั้งในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ คณะคามวาสีจึงแบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือ คามวาสีฝ่ายซ้าย และ คามวาสีฝ่ายขวา และสับเปลี่ยนตำแหน่งใหม่ ดังนี้ (สิริวัฒน์, 2542: 54)

1. พระวันรัตน์ เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขวา
2. พระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย
3. พระพุทฺธทวารวดี เป็นเจ้าคณะอรัญวาสี (ตำแหน่งนี้ตั้งขึ้นใหม่เป็นเจ้าคณะแทนพระวันรัตน์ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตำแหน่งนี้เปลี่ยนเป็น พระพุฒาจารย์)

สำหรับสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระอริยวงศญาณ (ต่อมาเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ) นั้น เป็นนามใหม่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2514ข: 175-176) ทรงสันนิษฐานไว้พอสรุปได้ว่า ราชทินนามนี้คงจะเป็นราชทินนามที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงตั้งพระอริยมุนี พระราชาคณะในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ได้เดินทางไปตั้งสังฆมณฑลในลังกาตามคำขอของพระเจ้ากิตติสิริราชสีหะแห่งลังกา พร้อมกับพระอุบาลี และพระสงฆ์อีก 12 รูป ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงส่งพระราชาคณะออกไป 2 องค์ คือ พระวิสุทธาจารย์ และพระวรญาณมุนี กับพระสงฆ์อีก 3 รูป ไปเปลี่ยนพระสงฆ์ซึ่งไปคราวพระอุบาลี พระสงฆ์ทั้งสองพวกไปค้างอยู่ที่ลังกาจนถึง พ.ศ. 2303 พระอุบาลีได้มรณภาพที่เมืองลังกา จึงได้กลับมากรุงศรีอยุธยาเฉพาะพระอริยมุนี พระวิสุทธาจารย์ และพระวรญาณมุนี แล้วสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจะทรงตั้งพระอริยมุนีขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช และเพื่อจะให้คงนามตามที่ปรากฏเกียรติยศอยู่ในลังกาทวีป จึงตั้งราชทินนามสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี อนุโลมต่อนามเดิมที่เรียกว่าพระอริยมุนี นามสมเด็จพระอริยวงศาน่าจะมีขึ้นครั้งนี้เป็นครั้งแรก ที่มากลายเป็นสมเด็จพระอริยวงศญาณคงจะมาแก้ในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ และพื้งมาต่อนามเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เมื่อครั้งตั้งพระพิมลธรรม (อุ) ในรัชกาลที่ 4 นี้เอง

สรุปทำเนียบการคณะสงฆ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 181-187)เป็นดังนี้

คณะคามวาสีฝ่ายชาย	เจ้าคณะใหญ่	1 รูป
	พระราชคณะในกรุง	17 รูป
	พระครูหัวเมือง	24 รูป (22 เมือง)
	หัวเมืองไม่มีพระครู	26 เมือง
คณะคามวาสีฝ่ายขวา	เจ้าคณะใหญ่	1 รูป
	พระราชคณะในกรุง	17 รูป
	พระครูหัวเมือง	56 รูป (26 เมือง)
	หัวเมืองไม่มีพระครู	20 เมือง
คณะอรัญวาสี	เจ้าคณะใหญ่	1 รูป
	พระราชคณะ	7 รูป

ภาพที่ 3 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยา

ที่มา: เสวก (2540: 5)

นอกจากสมณศักดิ์ที่ใช้ในการปกครองคณะสงฆ์แล้ว ในสมัยอยุธยายังมีหลักฐานว่าระบบศักดินาได้ถูกนำไปใช้ในการกำหนดสถานะของพระสงฆ์ด้วย ตามที่มีปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองของกฎหมายตราสามดวง ดังนี้

มาตราหนึ่ง สามเณรผู้ธรรมเสมอนา 300 สามเณรที่มีผู้ธรรมเสมอนา 200 ภิกษุผู้ธรรมเสมอนา 600 ภิกษุมิผู้ธรรมเสมอนา 400 พระครูผู้ธรรมเสมอนา 2400 พระครูมิผู้ธรรมเสมอนา 1000... (กรมศิลปากร, 2521: 172)

อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่ว่าพระที่มีศักดินานี้เป็นเจ้าของที่ดินจริง ๆ หรือไม่นั้น จิตร ภูมิศักดิ์ (2543: 166) ตีความว่า พระเหล่านั้น ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดินอย่างแท้จริง เป็นเพียงมาตรการกำหนดเพื่อแย่งผลประโยชน์ที่จะเกิดจากที่ดินสงฆ์หรือที่กลบนาเท่านั้น “เพราะกษัตริย์มิได้แจกจ่ายที่ดินให้แก่พระสงฆ์หรือนักบวชเป็นรายตัวหากแจกจ่ายให้แก่วัด วัดเป็นผู้แสวงหาผลประโยชน์แล้วแบ่งปันกันในหมู่พระสงฆ์ตามลำดับศักดิ์อีกทอดหนึ่ง”

บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์สมัยอยุธยา

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า สถาบันกษัตริย์ของอยุธยาเป็นการผสมผสานความเชื่อระหว่างธรรมราชาและเทวราชา ที่ได้รับสืบทอดมาจากตอนปลายสมัยสุโขทัย ทั้งนี้เพราะต่างก็ได้รับอิทธิพลของศาสนาพุทธและพราหมณ์ด้วยกัน ในทางพราหมณ์นั้นถือกษัตริย์มีฐานะแนบเนื่องมาจากพระผู้เป็นเจ้า ส่วนทางพุทธมีคติโน้มไปทางทฤษฎีสัญญาประชาคม กล่าวคือ กษัตริย์เป็น “มหาสมมติราชา” สถาบันกษัตริย์เกิดขึ้นเพราะความจำเป็นที่จะต้องมีประมุข ผู้มีอำนาจจัดระเบียบสังคม (อาคมและนิธิ, 2545: 29)

ในสมัยอยุธยา สถาบันการบริหารและการปกครองได้รับอิทธิพลความคิดมาจากเขมรและมอญ ลัทธิฮินดูหรือพราหมณ์ซึ่งแพร่มาจากเขมรนั้น ได้ให้ความสำคัญแก่กษัตริย์ในฐานะเทวราชา พระมหากษัตริย์เท่านั้นที่มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน เป็นเจ้าชีวิตของประชาชน นอกจากนี้ยังรวมไปถึงแนวความคิดเกี่ยวกับการกำหนดรูปแบบการปกครอง ภาษา ศิลปวัฒนธรรม ราชศัพท์ และความสัมพันธ์ในการจัดชนชั้นทางสังคม อิทธิพลของแนวความคิดดังกล่าวในเรื่องของความชอบธรรมในอำนาจของพระมหากษัตริย์ปรากฏชัดในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นแนวทางในการใช้อำนาจบริหารบ้านเมือง (สมบุญ, 2545: 155) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคัมภีร์พระธรรมศาสตร์จะมี

รากฐานมาจากศาสนาฮินดู แต่เมื่อภษัตริย์ไทยรับมาได้ประยุกต์เชื่อมโยงเข้ากับหลักการของพุทธศาสนาจารีตประเพณีเดิมของสังคมไทยได้เป็นอย่างดี

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันภษัตริย์และสถาบันสงฆ์นั้น พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงใช้พุทธศาสนาเป็นแนวทางในการดำเนินนโยบายทางการเมืองการปกครองอยู่หลายกรณี ซึ่งมีส่วนทำให้สถาบันสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองควบคู่ไปกับสถาบันภษัตริย์ในหลากหลายฐานะและต่างสถานการณ์กัน ดังนี้

1) การออกผนวชของพระมหากษัตริย์

ในสมัยอยุธยาตอนต้น กษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงออกผนวชระหว่างครองราชย์คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กล่าวว่า “ศักราช 827 ระกาสก (พ.ศ. 2008) สมเด็จพระบรมไตรโลกเจ้าทรงพระผนวช ณ วัดจุฬามณี ได้ 8 เดือนแล้วลาผนวช” (กรมศิลปากร, 2515: 450) พระองค์ทรงผนวชที่วัดจุฬามณี เมืองพิษณุโลก ทั้งนี้เนื่องจากในรัชกาลของพระองค์ อาณาจักรอยุธยาได้ย้ายเมืองหลวงจากอยุธยาไปอยู่ที่พิษณุโลก ด้วยเหตุผลทางการเมืองหลายประการ เหตุผลหนึ่งคือ การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสองอาณาจักรคือ สุโขทัยและอยุธยา (ชาญวิทย์, 2542: 181-183) การเสด็จออกผนวชของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีนักประวัติศาสตร์หลายท่านต่างก็สันนิษฐานว่า เป็นการดำเนินตามรอยพระบาทของภษัตริย์สุโขทัย คือ พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ที่ทรงใช้นโยบายศาสนาควบคู่กับการเมืองมาโดยตลอดดังหลาย ๆ กรณีตามที่กล่าวมาแล้วในบทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์ในสมัยสุโขทัย แต่สำหรับในกรณีของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนี้ การเสด็จออกผนวชเป็นแผนการที่วางไว้เพื่อให้มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ โดยการเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้า กล่าวคือ ทรงให้ข้าราชการบริพาร 5 คน ออกบวชก่อนพระองค์แทนปัญจวัคคีย์ มีการนำพระเกศาที่ปลงแล้วไปบรรจุอยู่ในปรังค์(เจดีย์) วัดจุฬามณี อันเทียบได้กับการบรรจุพระเกศาของพระพุทธเจ้าในพระเจดีย์จุฬามณีเมื่อคราวทรงผนวช ขณะเดียวกัน ยังมีผู้ออกบวชตามพระองค์อีกถึง 2,348 คน อีกทั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่กับหลวงพระบางยังส่งของมาถวายช่วยงานบวชด้วย แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของพระองค์ในการผูกใจราษฎรทางฝ่ายเหนือและยังเป็นการเผยแพร่พระเกียรติคุณไปสู่อาณาจักรเพื่อนบ้านด้วย นอกจากนี้แล้วยังมีข้อสันนิษฐานถึงเป้าหมายของการเสด็จออกผนวชครั้งนี้ว่า อยู่ที่ว่า การขอพิณทบาตเมืองศรีสัตนาลัยคืนจากอาณาจักรล้านนาของพระเจ้าติโลกราช เพราะก่อนที่พระองค์จะทรงผนวช เมืองศรีสัตนาลัยได้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรล้านนาแล้ว ระหว่างที่พระองค์ทรงผนวชจึงได้ส่งพระโพธิสมภารเถระไปเจรจาขอพิณทบาตเมืองศรีสัตนาลัยคืน แต่ไม่

สำเร็จ (รุ่งโรจน์, 2547: 141-144) แต่อย่างไรก็ตาม อิทธิพลทางการเมืองของอยุธยาที่ค่อย ๆ ครอบงำอำนาจเก่าคือสุโขทัย จนเป็นที่ยอมรับในที่สุด ไม่เว้นแม้แต่ในเรื่องของศาสนวัตถุที่จะเห็นได้ว่าการสร้างเจดีย์ทรงปราสาทที่วัดจุฬามณี เป็นตัวแทนพระเจดีย์จุฬามณี ปราสาทเป็นแบบอย่างของเจดีย์คู่มืองและเป็นสัญลักษณ์แห่งกรุงศรีอยุธยา

การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเห็นความสำคัญของพุทธศาสนา และใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการรวมอาณาจักรในครั้งนั้น ทำให้พระองค์ได้รับการสนับสนุนจากพระสงฆ์ทางเหนือซึ่งเป็นฝ่ายของพระองค์ และพระสงฆ์เหล่านี้ก็ถือได้ว่าเป็นผู้นำอย่างไม่เป็นทางการในสังคมชนบท จึงทำให้สามารถทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์กับราษฎรในสุโขทัยได้เป็นอย่างดี อีกทั้งฝ่ายสุโขทัยเองก็พอใจที่เห็นกษัตริย์อยุธยาดำเนินรอยตามครรลองของขนบธรรมเนียมโบราณแห่งกษัตริย์สุโขทัยทั้งการเสด็จออกผนวชและการโปรดฯ ให้แต่งมหาชาติคำหลวง เป็นต้นสถาบันสงฆ์จึงมีส่วนสำคัญในการผนวกอาณาจักรสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา พุทธศาสนาได้กลายเป็นฐานทางการเมืองที่ทำให้เกิดอำนาจอันชอบธรรมในการปกครองบนรากฐานของศีลธรรม

สมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย มีการออกผนวชของกษัตริย์อยุธยาอีก 2 พระองค์ ซึ่งถือว่ามี ความเกี่ยวข้องกับการเมืองด้วยคือ ในกรณีของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงออกผนวชหลังจากที่ได้ทรงสละราชสมบัติให้กับสมเด็จพระมหินทราธิราชพระราชโอรส เมื่อพ.ศ. 2095 แล้ว การออกผนวชครั้งนั้นเชื่อว่าทรงหลีกเลี่ยงที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งทางการเมืองระหว่าง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้เป็นพระราชบุตรเขย กับสมเด็จพระมหินทราธิราชผู้เป็นพระราชโอรสนับตั้งแต่หลังสงครามช้างเผือกกับพม่าเป็นต้นมา จนถึงกับสมเด็จพระมหินทราธิราชทรงคิดกำจัดสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช โดยนัดแนะให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุดยกทัพมาตีเมืองพิษณุโลก (ณรงค์, 2523: 33-34) อีกกรณีหนึ่งคือ การออกผนวชของสมเด็จพระเจ้าอู่หมพร์ในปลายสมัยอยุธยาซึ่งมีเรื่องของการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย กล่าวคือ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอู่หมพร์ได้ราชสมบัติแล้ว แต่พระเชษฐาธิราชกรมขุนอนุรักษมนตรีหรือเจ้าฟ้าเอกทัศ ซึ่งพระราชบิดาได้ทรงมอบราชสมบัติให้กลับ “ปรารถนาราชสมบัติ มิได้เสด็จไปอยู่ที่อื่น เสด็จขึ้นอยู่บนพระที่นั่งสุริยามรินทร์ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยร่วมพระอู่หมพร์เดียวกันจึง... กราบทูลถวายราชสมบัติแล้ว... ทรงผนวช ณ วัดเดิม...” (กรมศิลปากร, 2516: 246) ดังนั้นการออกผนวชของสมเด็จพระเจ้าอู่หมพร์จึงเพื่อเป็นการหนีความยุ่งยากทางการเมือง

2) พระสงฆ์ในฐานะพระอาจารย์และที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์

การศึกษาของไทยในอดีตเริ่มต้นที่วัด ชาวบ้านมักนิยมส่งลูกหลานไปศึกษาเล่าเรียนกับพระสงฆ์ซึ่งถือได้ว่ามีความรู้ทางอักษรศาสตร์และคัมภีร์ต่าง ๆ กษัตริย์ในสมัยอยุธยาแต่ละพระองค์มักมีพระอาจารย์ในพระองค์ทั้งสิ้น พระอาจารย์เหล่านั้นมีอิทธิพลมากน้อยขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์และความศรัทธาที่พระมหากษัตริย์มีต่อพระอาจารย์นั้น ๆ ดังเช่นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีพระภิกษุอย่างน้อย 3 รูป ที่อยู่ในฐานะพระอาจารย์ในพระองค์ คือ

2.1 สมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์ ฟานักอยู่วัดเดิม เป็นผู้รอบรู้และแตกฉานในพระไตรปิฎก เป็นพระกรรมวาจาจารย์คู่สวดในวันที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชอุปสมบท และได้ชื่อว่าเป็นนักเทศก์และเทศน์สอนพระมหากษัตริย์จนมีชื่อเสียงโด่งดัง คำเทศน์ที่มีชื่อคือ “ราโชวาทชาดก” ที่เทศน์ถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อวันศุกร์ ขึ้น 10 ค่ำ เดือน 6 ปีเถาะ เป็นคำเทศน์ถวายเรื่องพระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์

2.2 พระพิมลธรรม ฟานักอยู่วัดระฆังหรือวัดวรโพธิ์ เป็นพระอาจารย์สอนภาษาไทยแก่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชพร้อม ๆ กับถ่ายทอดวิชาโหราศาสตร์ โดยเฉพาะวิชาจับยามสามตาให้ด้วย

2.3 พระอาจารย์พรหม ฟานักอยู่วัดปากน้ำประสพ เป็นผู้รอบรู้ทางไสยศาสตร์ และเป็นพระอาจารย์ถ่ายทอดวิชาหายตัวแก่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชด้วย (दनัย, 2546: 211)

ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา มีพระสงฆ์ผู้มีบทบาทในการเป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ คือ สมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์ เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในปริยัติธรรม และชำนาญเลขยันต์เวทมนต์คาถาสรรพวิทยาคุณต่างๆเป็นอันมาก ได้เป็นผู้ถวายคำปรึกษาแก่สมเด็จพระเพทราชาเป็นประจำ (พระมหาวินัย, 2543: 10)

3) บทบาทในการประกอบพิธีกรรมตามพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์

ในการประกอบพิธีกรรมของพระมหากษัตริย์นั้น มักจะมีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูเข้าไปเกี่ยวข้อง ทั้งนี้เพราะความเชื่อและแนวคิดทางการปกครองของอยุธยา มีลักษณะผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาและฮินดู พิธีกรรมทางการเมืองที่พระสงฆ์เข้ามามีบทบาท

สำคัญก็คือ พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อสถาบันกษัตริย์และผู้ปกครองของบรรดาขุนนาง ข้าราชการ ในพิธีจะมีการอ่านโอองการแข่งน้ำ ตีมน้ำสาบานตนของขุนนาง ข้าราชการ แม้ว่าพิธีนี้จะมีรากฐานมาจากลัทธิความเชื่อของฮินดู โดยมีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี แต่พุทธศาสนา ธรรมะ และพระสงฆ์ ก็ได้รับการกล่าวอ้างถึงและเป็นองค์ประกอบสำคัญในพิธีด้วย (สมบุญ, 2545: 155) นอกจากนี้พิธีกรรมทางการเมืองแล้ว พิธีกรรมที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของประชาชนและประเทศ พระสงฆ์ก็เข้ามามีบทบาทด้วย เช่นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ได้เกิดปัญหาความแห้งแล้ง พระองค์จึงโปรดฯ ให้นิมนต์พระอาจารย์คามวาสี พระพิมลธรรมกับพระอาจารย์อริยวาสิริยวงศ์มกุฎมาประกอบพิธีในพระราชวังโดยการบริกรรมอาโปกลินและเจริญพระพุทธรูปขอฝน พอถึงกำหนดวันสัตยา ฝนก็ตกลงมาอย่างหนัก (พระมหาวิชัย, 2543: 10)

4) พระสงฆ์ช่วยเหลือสถาบันพระมหากษัตริย์

ในประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา มีเหตุการณ์ที่พระสงฆ์ได้เข้ามาช่วยเหลือสถาบันพระมหากษัตริย์หลายเหตุการณ์ อาทิเช่น

4.1 พระมหาเถรคันฉ่องทูลแผนลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชของพระเจ้าหงสาวดีไชยสิงห์ให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบ ทำให้พระองค์ทรงปลอดภัยและทรงถือเหตุที่พม่าไม่รักษาสัจจาจา ทำการประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นต่อพม่าอีกต่อไป

4.2 สมเด็จพระวันรัตทูลขอภัยโทษให้แก่แม่ทัพนายกองที่ตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่ทันในการกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาแห่งกรุงหงสาวดี ซึ่งตามกฎหมายเกียรติบาลแล้วทหารเหล่านี้จะต้องถูกประหารชีวิต แต่สมเด็จพระวันรัตและพระราชาคณะ 25 รูป ได้มาทูลขอภัยโทษให้เป็นผลสำเร็จ โดยสมเด็จพระวันรัตได้อธิบายว่า การที่ทหารตามไปไม่ทันนั้นซึ่งดูเหมือนว่าเป็นการละทิ้งพระองค์ ที่แท้กลับทำให้พระองค์มีเกียรติคุณยิ่งใหญ่เหมือนกับการที่พระพุทธเจ้าทรงชนะมารที่ใต้ต้นโพธิ์ การอธิบายเช่นนี้ทำให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชปลาบปลื้มพระทัยได้พระราชทานอภัยโทษแก่ทหารทั้งหลาย แสดงให้เห็นว่าด้วยเหตุผลและกาลเทศะอันควร พระสงฆ์อาจทูลถวายคำแนะนำแก่พระมหากษัตริย์ได้

4.3 พระสงฆ์บวชชาววังเพื่อหนีภัยจากพวกกบฏที่ล้อมวัง (คนัย, 2546: 212) ในช่วงปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ขณะที่ทรงพระประชวรหนักใกล้สวรรคต พระเพทราชา

ทำการกบฏล้อมวังห้ามคนเข้าออก สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดฯให้อาราธนาพระสงฆ์พระราชคณะ 20 รูป เข้าไปในพระราชวัง เพื่อบวชให้แก่ชาววังข้าหลวงเดิมให้หนีภัยจากพวกกบฏสามารถออกจากพระราชวังไปได้ โดยที่เพื่อให้การบวชเป็นไปอย่างถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติพระองค์ได้พระราชทานพระที่นั่งธัญมหาราสาทเป็นวิสุคามสีมาด้วย

4.4 บทบาทของพระสงฆ์ในยามสงคราม เช่น พระมหานาค วัดภูเขาทอง ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้สีกออกมาช่วยขุดคลองมหานาคไว้ป้องกันทัพเรือของพม่า พระสงฆ์ยังทำหน้าที่เป็นสมณทูตในระหว่างสงคราม (วัลยา, 2519: 49) ด้วยเช่นในคราวพระเจ้าหงสาวดียกทัพมาเป็นครั้งที่สาม และคิดจะรวบรวมหัวเมืองทางเหนือไว้เป็นกำลังก่อนตีกรุงศรีอยุธยา จึงได้เจรจาความกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่เมืองพิษณุโลกในการนั้น “สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าจึงนิมนต์พระสงฆ์สี่รูปออกไปฟังการ” หรือในรัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช เมื่อจะส่งตัวพระยารามให้แก่พระเจ้าหงสาวดีนั้น “อาราธนาพระสังฆราชกับภิกษุสี่องค์ออกไปด้วย”

5) พุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์เป็นแหล่งที่มาของความชอบธรรมทางการเมืองของพระมหากษัตริย์

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ผู้ซึ่งชิงราชสมบัติมาจากเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์แล้วปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์แทนนั้น เดิมเป็นพระศรีศิลป์บวชอยู่วัดระฆัง มีความรู้ในพระไตรปิฎก ได้สมณฐานันดรเป็นพระพิมลธรรมอนันตปริชา ชำนาญทางไตรเทพ ราชศาสตร์ เมื่อครองราชย์แล้ว พระองค์คงจะมีศัตรูทางการเมือง ยังไม่มีความมั่นคงในฐานะกษัตริย์มากนัก จำเป็นต้องสร้างภาพจน์ของผู้มีบุญบารมีขึ้น ดังนั้นจากการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีในระยะต่อมา ย่อมจะสร้างบารมีให้กับสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมอย่างมีต้องสงสัย ก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองแก่แผ่นดินของพระองค์อย่างแน่นอน ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงรู้ดีถึงความเชื่อ ความศรัทธาในรอยพระพุทธรูปของคนไทย จึงมีผู้สันนิษฐานว่า การค้นพบรอยพระพุทธรูปครั้งนั้นเป็นแผนการทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ณรงค์, 2523: 37-39) ที่เอาความเลื่อมใสศรัทธาของคนไทยที่มีต่อพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมือง

ในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองของพระเพทราชาที่คิดทำการยึดอำนาจ กล่าวคือ พระเพทราชามีความสัมพันธ์อันดีกับพระภิกษุสงฆ์ มีความสนิทชิดชอบดีกับพระสังฆราชแห่งเมืองละโว้ นอกจากนี้ยังได้อาศัยพระภิกษุเป็นตัวการยุยงให้ก่อการจลาจลขึ้นตามหัวเมือง มีผู้คนและกระสุน

ดินคำไว้ในมือเป็นอันมาก เห็นได้ชัดว่า พระเพทราชาได้พยายามนำเอาประชาชนเข้ามาในแนวร่วมของตนเพื่อต่อต้านฝรั่งและสมเด็จพระนารายณ์มหาราชด้วย โดยอาศัยความร่วมมือจากพระภิกษุสงฆ์ (รายละเอียดในเหตุการณ์นี้โปรดดูใน นิธิ, 2543ก: 66-82)

6) บทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีการส่งพระสงฆ์ไทยไปยังประเทศศรีลังกา เพื่อตั้งสังฆมณฑลตามคำขอของพระเจ้ากิตติสิริราชสีหะแห่งลังกา เพื่อให้อุปสมบทแก่กุลบุตรในประเทศนั้นใน พ.ศ. 2296 ทำให้เกิดพระสงฆ์อุบาลีวงศ์หรือสยามวงศ์ขึ้นในลังกาทันทีปัจจุบัน การที่พระสงฆ์ได้ทำหน้าที่เช่นนี้เป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและประเทศศรีลังกาให้แน่นแฟ้นขึ้น

7) บทบาทของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยามีการแต่งวรรณกรรมทางพุทธศาสนาหลายเรื่อง ซึ่งผู้แต่งมีทั้งที่เป็นพระภิกษุและฆราวาสชั้นเจ้านายและราชบัณฑิต วรรณกรรมพุทธศาสนาในสมัยนี้มีทั้งที่แต่งเป็นภาษาบาลีและภาษาไทยเช่นเดียวกับในสมัยสุโขทัย แต่ที่เป็นภาษาบาลีมี 2 เรื่อง คือ คันถิมุลกัจจายนะ แต่งโดยพระมหาเทพกวี และสัทธรรมสังคหะ แต่งโดยพระธัมมกิตติมหาสามี (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 303) ส่วนวรรณกรรมพุทธศาสนาที่เป็นภาษาไทยมีอยู่จำนวนมากที่กล่าวถึงเรื่องราวที่มาจากพุทธศาสนา ชาดก คัมภีร์ หรือสูตรต่าง ๆ ทางศาสนาหรือที่เกี่ยวข้องกับศาสนา อาทิเช่น

1) มหาชาติคำหลวง แต่งโดยพระสงฆ์และนักปราชญ์ราชบัณฑิต ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

2) กาพย์มหาชาติ แต่งโดยนักปราชญ์ราชบัณฑิต ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

3) สมุทโฆษคำฉันท์ เริ่มแต่งโดยพระมหาราชครู ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มาจบบริบูรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส

- 4) เสือโคคำฉันท์ แต่งโดยพระมหาราชครู ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
- 5) ปุณโณวาทคำฉันท์ แต่งโดยพระมหานาค วัดท่าทราย ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
- 6) นันโทปนันทสูตรคำหลวง แต่งโดยเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร(เจ้าฟ้ากุ้ง) ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
- 7) พระมालย์คำหลวง แต่งโดยเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

จุดประสงค์ของการแต่งวรรณกรรมพุทธศาสนาเหล่านี้ก็เพื่อเชิดชูและสืบเนื่องศาสนา เป็นการเทศนาสั่งสอนทางพุทธศาสนา ซึ่งบางเรื่องมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองแฝงอยู่ด้วย เช่น มหาชาติคำหลวง โดยมีนัยทางการเมืองอยู่ที่การเน้นให้เห็นถึงคุณสมบัติของผู้ปกครอง การสั่งสมบุญบารมี กรรมดี และการปฏิบัติธรรมที่เหนือกว่าบุคคลทั่วไป ซึ่งแนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวคิดและการให้เหตุผลเกี่ยวกับสถานะภาพของบุคคลในไตรภูมิพระร่วง (สมบูรณ, 2545: 155) ซึ่งแต่งในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) แห่งสุโขทัย ผู้ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงดำเนินตามรอยพระบาท นำเอาพระพุทธศาสนามาใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองและได้ผลสำเร็จเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมพุทธศาสนาก็ถือเป็นหนึ่งในเครื่องมือทางศาสนาของพระมหากษัตริย์ เพราะเมื่อวรรณกรรมพุทธศาสนาเข้าถึงประชาชน การสั่งสอนที่มีอยู่ในวรรณกรรมก็เข้าถึงประชาชนด้วย ทำให้ประชาชนที่มีจิตใจระดับสูงและยึดมั่นในพระธรรมคำสั่งสอนย่อมเป็นประชาชนที่ง่ายต่อการปกครอง อีกทั้งวรรณกรรมพุทธศาสนาเองยังมีเนื้อหาที่แสดงความยอมรับนับถือและเชื่อตามเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา มิใช่วรรณกรรมที่แสดงความสงสัยใน ความเชื่อถือทางศาสนาหรือที่โจมตีสถาบันพุทธศาสนา (วิไลยา, 2519: 55) วรรณกรรมพุทธศาสนา จึงเป็นสิ่งที่ช่วยค้ำจุนความมั่นคงของสถาบันพุทธศาสนา ความมั่นคงนี้ย่อมเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่นำสถาบันนี้มาใช้เป็นเครื่องมือทางการเมือง

บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์ในสมัยอยุธยาตามที่กล่าวมาข้างต้น แม้ว่าจะเป็นไปในลักษณะที่ทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักรต่างให้ความเกื้อหนุนส่งเสริมกัน แต่โดยแท้จริงแล้วฝ่ายอาณาจักร โดยสถาบันกษัตริย์นั้น ยังคงต้องคอยควบคุมดูแลสถาบันสงฆ์อย่างใกล้ชิด เพราะสถาบันนี้อยู่นอกเหนือการควบคุมกำลังคนของระบบไพร่ในสมัยอยุธยา พระภิกษุจึงเป็นกลุ่ม

บุคคลเพียงพวกเดียวที่อาจจะแข่ง “บารมี” กับกษัตริย์หรือเจ้าเมืองได้เนื่องจากรากฐานอำนาจของพระภิกษุไม่ไช่มาจากการพระราชทานของกษัตริย์ (อาคมและนิธิ, 2545: 149) ความมีชื่อเสียงและความเป็นอิสระจากการควบคุม รวมทั้งมีความใกล้ชิดกับชาวบ้านจึงทำให้พระสงฆ์กลายเป็นบุคคลที่มีอันตรายทางการเมืองสำหรับกษัตริย์ด้วยในเวลาต่อมา

สมัยธนบุรี

ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ให้แก่พม่าในพ.ศ. 2310 แล้ว พุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ได้เสื่อมโทรมลงตามสภาพบ้านเมือง พระสงฆ์และประชาชนต่างก็หนีภัยเอาชีวิตรอดกระจัดกระจาย จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงกอบกู้เอกราชและสถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวงแห่งใหม่

ตลอดระยะเวลาเกือบ 15 ปี แห่งรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นช่วงเวลาของการปราบปรามกลุ่มชุมนุมต่าง ๆ ที่ตั้งตัวเป็นอิสระหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาและยังเป็นช่วงเวลาฟื้นฟูบูรณะประเทศที่ถูกทำลายลงหลังสงครามด้วย สถาบันสงฆ์เป็นอีกสถาบันหนึ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเร่งฟื้นฟูตลอดเวลาที่ทรงว่างเว้นจากการทำสงคราม พระองค์ทรงทำการจัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่ ด้วยทรงเห็นว่าศาสนาจะรุ่งเรืองได้ต้องอาศัยพุทธบริษัททั้งสิ้น ทรงอาราธนาพระเถระผู้ทรงคุณธรรมมีอายุพรรษาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ปกครองคณะสงฆ์ซึ่งในเวลานั้นยังแตกแยกและบกพร่องในด้านธรรมวินัย ทรงชำระพระอรรถกถา บูรณะพระอารามต่างๆ โปรดฯให้รวบรวมพระไตรปิฎกตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ยังเหลืออยู่ นำมาคัดลอกไว้เพื่อสร้างเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวงขึ้น แต่การสร้างยังไม่ทันสำเร็จก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน นอกจากนี้ยังโปรดฯให้สร้างสมุดภาพไตรภูมิขึ้นด้วย

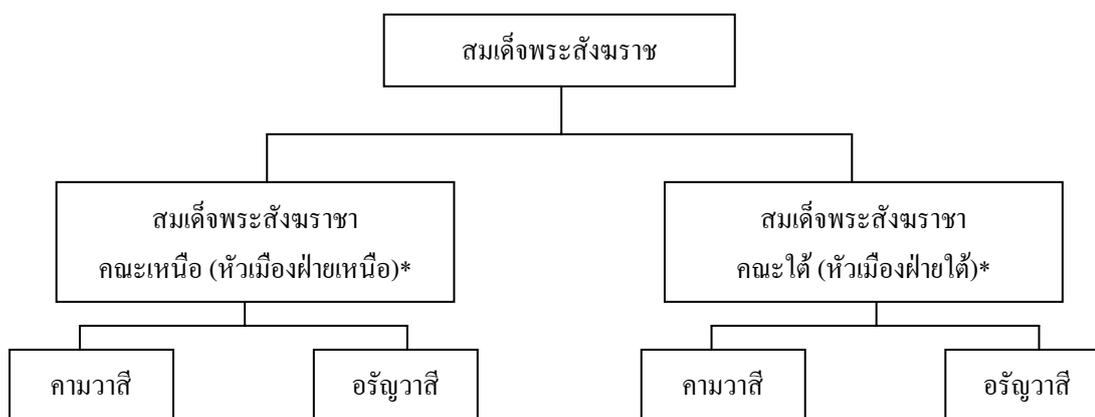
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสนพระทัยในพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ได้รับสั่งสนทนาปัญหาธรรมกับพระเถระอยู่เป็นประจำ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยองค์เดียวที่ทรงปฏิบัติวิปัสสนาเป็นพิเศษ (เสถียร, 2505: 154) พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือธรรมะเรื่องสั้นเรื่องหนึ่ง เป็นทำนองพระบรมราชาธิบายว่าด้วย “ลักษณะการปฏิบัติธรรมชั้นสูง” เรียกสั้นๆว่า “ลักษณะบุญ” และปรากฏในพงศาวดารว่าได้เคยทรงเข้าสมาธิให้โตะแขกดูด้วย

การปกครองคณะสงฆ์สมัยธนบุรี

ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะทรงปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ที่ตั้งตัวเป็นอิสระทั่วราชอาณาจักร เช่น ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช ชุมนุมกรมหมื่นเทพพิพิธหรือพระพิมาย ชุมนุมพระยาพิชัยโลก และชุมนุมเจ้าพระฝางซึ่งมีพระสังฆราชาเมืองสวางคบุรีเป็นหัวหน้าได้นั้น พระองค์โปรดฯให้มีการชำระปรับปรุงคณะสงฆ์ที่เสื่อมโทรมลงไปนครหลวงกรุงศรีอยุธยาขึ้นใหม่ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย โดยใน พ.ศ. 2311 ทรงโปรดฯให้มีการจัดตั้งสังฆมณฑลปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ มีการประชุมพระเถระทั้งหลายเท่าที่มีอยู่ในราชอาณาจักร ณ วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) เลือกตั้งพระเถระผู้ทรงคุณธรรมที่มีอายุพรรษาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชปรากฏว่าไม่มีพระราชคณะผู้ใหญ่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเลย ดังนั้นพระสงฆ์ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปแรกก็เป็นเพียงพระสงฆ์ธรรมดา คือ สมเด็จพระสังฆราช (ดี) วัดประคู้ ส่วนพระเถระที่เหลือทรงตั้งเป็นพระราชคณะฐานานุกรมใหญ่น้อยตามลำดับ แล้วโปรดฯนิมนต์ให้ไปอยู่ตามอารามต่างๆ สั่งสอนคันถธุระและวิปัสสนาธุระแก่ภิกษุสามเณรต่อไป (สิริวัฒน์, 2542: 57-59) ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงยกทัพไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราชนั้นพระองค์โปรดฯให้นิมนต์พระอาจารย์ศรีซึ่งเดิมอยู่วัดพนัญเชิงกรุงเก่า แต่หนีพม่าไปอยู่นครศรีธรรมราช เป็นพระที่มีความรู้ดีและเคร่งครัดในพระธรรมวินัย เข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี แล้วโปรดเกล้าฯตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช (ศรี)ประจำอยู่ ณ วัดบางหว้าใหญ่ สำหรับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สมัยกรุงศรีอยุธยาที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงอาราธนามาเป็นพระราชคณะในกรุงธนบุรีนั้น สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2514ข: 190) ทรงเข้าใจว่าส่วนมากจะเป็นพระครูทางหัวเมืองชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก เพราะพม่ารุกรานไปไม่ถึงตัวอย่างเช่น สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปที่ 3 นั้น แต่เดิมคงจะเป็นพระครูสุธรรมธีรราชสมหามณี ซึ่งในทำเนียบสมณศักดิ์ระบุว่า เป็นเจ้าคณะเมืองระยอง สมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ ต่อมาในรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ต้องลดยศลงมาเป็นพระธรรมธีรราชสมหามณี ว่าที่พระวันรัต โดยเอานามตำแหน่งเดิมมาแปลงใช้เป็นตำแหน่งใหม่

ส่วนการแต่งตั้งสมณศักดิ์และตำแหน่งปกครองในคณะสงฆ์นั้นคงจะไม่ต่างไปจากสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่มีข้อสันนิษฐานประการหนึ่งคือ ไม่มีสมเด็จพระสังฆราชสององค์เป็นประมุขสงฆ์เหมือนก่อนคงมีแต่เพียงองค์เดียว พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจเหนือพระสงฆ์ สามารถที่จะแต่งตั้ง ถอดถอนสมณศักดิ์ หรือทำโทษพระสงฆ์ผู้ทำผิดได้ (ถึงไม่ผิดวินัย แต่ผิดพระราชประสงค์ก็ได้) (พระมหาสุพจน์, 2508: 23) การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยธนบุรียังคงดำเนินการในแนวเดียวกับสมัยอยุธยา หากแต่ได้รวมเอาคณะสงฆ์อรัญวาสีเข้าไว้กับคณะสงฆ์ทั้งสองฝ่าย เรียกว่า คณะเหนือและ

คณะใต้ ดังจะพบว่า เจ้าคณะใหญ่ใช้คำลงท้ายเป็น “มหาคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัณวาสี” (อัจฉรา, 2523: 106)

ภาพที่ 4 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยธนบุรี

หมายเหตุ: * เป็นของผู้วิจัย

ที่มา: อัจฉรา (2523: 105)

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเอาพระทัยใส่ต่อพระภิกษุสงฆ์ โปรดฯ ให้ตราพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาใน พ.ศ. 2316 และยังทรงตรัสเผด็จศึกเดือนถวายพระราชโอวาท ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า

...ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง จงตั้งใจปฏิบัติ สำนวรมรักษาในพระจตุปารีสุทธิศีล ให้บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่าให้เศร้าหมอง แม้นผู้เป็นเจ้าจะขัดสนด้วยจตุปัจจัยสิ่งใดนั้น เป็นธุระโยมจะอุปฐากผู้เป็นเจ้าทั้งปวง แม้นถึงจะปรารถนามังสะและรุธิรของโยม โยมก็อาจสามารถจะเข็ดเนื้อและโลหิตออกถวายเป็นอัมมัตติกทานได้... (กรมศิลปากร, 2516: 328)

พระองค์ทรงเอาธุระด้านพระศาสนาและพระสงฆ์ถึงกับทรงชำระอธิกรณ์พระอัครษีที่ เกิดขึ้นในขณะนั้นซึ่งประพตติพิดนอกริตพระธรรมวินัยด้วยพระองค์เอง ดังเช่นกรณีของชุมนุมเจ้าพระฝาง ซึ่งเป็นพระสังฆราชา เมืองสวางคบุรี ตั้งตนเป็นใหญ่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยมีได้ลาสิกขาบาท อยู่ในสมณเพศแต่นุ่งห่มผ้าแดง และแต่งตั้งแม่ทัพนายกองที่เป็นพระสงฆ์ทั้งสิ้น ด้วยเคย

ทรงผนวชในพระพุทธศาสนามาก่อน ย่อมทรงทราบดีว่าพระสงฆ์นั้นจะทำการศึกษสงครามเช่นฆ่า
 ผู้คนไม่ได้ เป็นการผิดหลักพระธรรมวินัยถึงขั้นปาราชิก (ขาดจากความเป็นพระภิกษุ) (วุฒินันท์,
 2541: 64-65) ดังนั้นเมื่อทรงปราบชุมนุมเจ้าพระฝางได้สำเร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึง
 โปรดฯให้จับบรรดาแม่ทัพที่เป็นพวกของเจ้าพระฝาง “ได้ตัวพระครูศิริมานนท์หนึ่ง อาจารย์ทอง
 หนึ่ง อาจารย์จันทร์หนึ่ง อาจารย์เกิดหนึ่ง ล้วนเป็นแม่ทัพอายเรือนพระฝางทั้งสี่รูป แต่พระครูเพชร
 รัตนกับอายเรือนพระฝางนั้นหาได้ตัวไม่...ส่งลงมาใส่คุก ณ กรุงฯ” (กรมศิลปากร, 2516: 347)
 จากนั้นจึงทรงประกาศให้บรรดาพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือมาสารภาพผิด แล้วจะให้สึกออกมารับ
 ราชการถ้าไม่ยอมรับก็ต้องพิสูจน์ความบริสุทธิ์กัน โดยใช้วิธีการดำเนิน 3 กลั้นหายใจต่อหน้าพระ
 ที่นั่งโดยประกอบพิธีกรรมขึ้น ตามประเพณี ถ้าชนะก็โปรดฯตั้งให้เป็นอธิการต่อไป ถ้าแพ้ก็โปรดฯ
 ให้สึกออกมาสักข้อมือใช้ในราชการ ถ้าผู้ใดกล่าวเท็จว่าตนบริสุทธิ์ เมื่อจะดำเนินกลับสารภาพว่าต้อง
 อาบัติปาราชิก ก็โปรดฯให้นำตัวไปประหารชีวิต ครั้งนั้นมีพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือหลายพันรูป
 มาพิสูจน์ความบริสุทธิ์ ที่เสมอเวลาให้อุปสมบทใหม่ ที่ชนะก็มี ที่แพ้ก็มีมากจนจิวรกองเป็นจอม
 ปลวก จึงโปรดฯให้อาจิวรเหล่านี้ไปเผาแล้วเอาจี๋เข้ามาผสมรักษาบาทพระธาตุเมืองฝาง

มีข้อสังเกตสำหรับการชำระคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น มี
 ความแตกต่างจากสมัยอยุธยาที่สถาบันกษัตริย์เคยทำมา กล่าวคือ ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช มีผู้คนหลบหนีราชการไปบวชเสียมาก จึงโปรดฯให้ขุนหลวงสรศักดิ์เป็นแม่กองชำระ
 พระสงฆ์ โดยการสอบความรู้ทางพระปริยัติธรรม แต่ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
 แม้ว่ามีมลทินโทษของคณะสงฆ์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือจะต่างจากสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 และไม่อาจสอบความบริสุทธิ์ได้จากความรู้ทางพระปริยัติธรรม แต่ก็สามารถตั้งกองชำระข้อ
 อธิกรณ์ที่อาจมีผู้ฟ้องร้องกล่าวโทษได้ แต่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเลือกที่จะให้พระภิกษุ
 เหล่านี้พิสูจน์ตนเองด้วยการดำเนินว่าตนบริสุทธิ์จากจตุปาราชิกมาในอดีต และที่สำคัญพระองค์ทรง
 เป็นแม่กองในการชำระพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยพระองค์เองแทนที่จะมอบหมายให้
 ข้าราชการคนใดเป็นแม่กอง ดังเช่นที่ทำกันในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การกระทำเช่นนี้
 นิธิ (2547: 230-231) มีความเห็นว่า “พระมหากษัตริย์ในฐานะบุคคลได้รับการเน้นความสำคัญใน
 การกระทำนี้ยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ในฐานะสถาบัน และด้วยเหตุดังนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมิได้
 ดำรงพระองค์เป็นอัครศาสนูปถัมภกของพระศาสนาเท่านั้น แต่ทรงมีบทบาทประหนึ่งว่าเป็น
 หัวหน้าหรือประมุขขององค์การคณะสงฆ์เสียเอง”

นอกจากจะทรงดูแลความเป็นระเบียบเรียบร้อยของคณะสงฆ์แล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสิน
 มหาราชยังทรงบำรุงการเล่าเรียนพระไตรปิฎกของพระสงฆ์สามเณรด้วย โปรดฯให้สังฆการีธรรม

การทำบุญชิงสงฆ์ หากพระสงฆ์รูปใดเรียนพระไตรปิฎกได้มาก ก็ทรงถวายไตรจีวรผ้าเนื้อเทศเนื้อละเอียด แล้วพระราชทานจตุปัจจัยแก่พระเถรตามที่เล่าเรียนได้มากและน้อย ดังนั้นจะเห็นได้ว่า คณะสงฆ์ในสมัยธนบุรีนี้อยู่ในความดูแลของพระมหากษัตริย์อย่างใกล้ชิด พระองค์ทรงเห็นแก่พระสงฆ์และพระศาสนาจนทำให้พระองค์เห็น “บทบาทของกษัตริย์กำลังไปในทางเป็นประมุขของศาสนาควบคู่กันไปกับการเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกด้วย” (นิธิ, 2547: 236)

บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์สมัยธนบุรี

ในสมัยธนบุรี สถาบันสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองอย่างมากทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ซึ่งบทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์ที่ได้แสดงออกมานั้น มีทั้งบทบาทที่ช่วยสนับสนุนส่งเสริมฝ่ายอาณาจักร และบทบาทที่ตั้งตัวเป็นฝ่ายตรงข้ามหรือศัตรูกับฝ่ายอาณาจักร โดยจะกล่าวถึงในรายละเอียดดังนี้

1) กรณีชุมนุมเจ้าพระฝาง

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า เจ้าพระฝางนั้นเดิมคือ พระสังฆราชา เมืองสวางคบุรี มีชื่อเดิมว่ามหาเรือน พื้นเพเป็นชาวเหนือ แต่ลงมาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงศรีอยุธยาจนได้เป็นพระราชาคณะที่ พระพากลเถระ อยู่วัดศรีอโยธยา เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก ก็ตั้งตัวเป็นเจ้าโดยไม่ได้ลาสิกขา นุ่งห่มผ้าแดงและเปลี่ยนที่อยู่มาอยู่ที่วัดพระฝางซึ่งมีพระธาตุศักดิ์สิทธิ์อยู่ (นิธิ, 2547: 171-172) ได้แต่งตั้งพระสงฆ์เป็นแม่ทัพนายกอง รวบรวมผู้คนไปตีชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกได้ แต่ก็ไม่ได้ย้ายศูนย์อำนาจของตนมายังพิษณุโลกทั้งนี้เพราะอำนาจของเจ้าพระฝางผูกพันอยู่กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุเมืองฝาง และอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของเจ้าพระฝางเอง รวมทั้งผู้คนที่เป็แกนกลางของชุมนุมเจ้าพระฝางซึ่งคงเป็นคนแถบเมืองฝางที่ให้ความนับถือ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงยกทัพไปปราบชุมนุมพระฝางได้สำเร็จใน พ.ศ. 2313 แล้วทรงทำการจับกุมและสึกพระที่ร่วมอยู่ในชุมนุมเจ้าพระฝาง พร้อมกับทรงชำระคณะสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในกรณีเจ้าพระฝางนี้ได้ใช้พุทธศาสนาและพระสงฆ์มาเป็นเครื่องมือทางการเมืองแก่ตนได้เกือบสำเร็จ แต่ด้วยความที่เป็นพระลูกขี้มาจับอาวุธ ทำสงครามนั้นเป็นสิ่งที่ผิดหลักพระธรรมวินัย ต้องอาบัติปาราชิก อีกทั้งยังเสพสุราและอนาจารผู้หญิง ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะพระมหากษัตริย์ที่เป็นองค์อุปถัมภกพระพุทธศาสนาต้องมาชำระพระสงฆ์ฝ่ายเหนือให้บริสุทธิ์ จึงทำให้ประวัติศาสตร์ไทยในสมัยนี้ เป็นการกระทบกระเทือนต่อสถาบันศาสนาสรางความหวาดระแวงไม่ไว้เนื้อเชื่อใจในสถาบันสงฆ์ในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตามยังมีผู้เห็นว่า “พระเจ้าฝาง

นั้นทำถูกและเหมาะกับยุคสมัยแล้ว แม้ไม่ถูกต้องด้วยศีลธรรม(แต่)ก็ ถูกด้วยคติโลก คือต่างก็ต่างก็รวบรวมกำลังที่จะไม่ยอมแพ้แก่พม่า แม้ว่าเมืองหลวงจะสิ้นแล้วก็ตาม” (เทพ, 2531: 78-85)

2) พระสงฆ์เป็นศูนย์กลางในการเจรจาต่อรองทางการเมือง

ในปลาย พ.ศ. 2325 เกิดกบฏขึ้นภายในกรุงธนบุรีเรียกว่า กบฏพระยาสุรศักดิ์ จับตัวสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคุมขังไว้ พระองค์ทรงเห็นว่าไม่มีทางที่จะต่อสู้กับพระยาสุรศักดิ์ได้ จึงโปรดเกล้าฯให้คณะสงฆ์จำนวนหนึ่งประกอบด้วย “สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัตน์ และพระรัตนมุณี” ออกไปเจรจาเพื่อขอยอมแพ้และพระองค์ก็จะทรงผนวช พระยาสุรศักดิ์ยินยอมตกลงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงออกผนวชที่วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) ถึงกระนั้นพระยาสุรศักดิ์ยังกำชับจัดกำลังล้อมพระอุโบสถเพื่อมิให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จหนี ต่อมาสมเด็จพระเจ้าพรหมมหาราช (รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) ได้เข้ามาแก้ไขสถานการณ์ต่าง ๆ พร้อมกับประหารชีวิตพระยาสุรศักดิ์กับพรรคพวกเสีย (วุฒินันท์, 2541: 69) ส่วนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นทรงถูกสำเร็จโทษ เนื่องจากมีผู้ฟ้องร้องว่าพระองค์เป็นต้นเหตุแห่งความยุ่งยากในกรุงธนบุรี เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2325 พระชนมายุได้ 48 พรรษา จากเหตุการณ์ที่พระสงฆ์เข้ามาเกี่ยวข้องโดยยอมเป็นผู้ไกลเกลี่ยให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับพระยาสุรศักดิ์และพรรคพวกเพื่อให้ทั้งสองฝ่ายไม่ต้องสู้รบกันนั้น แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์มุ่งแต่ความสุขของบ้านเมืองเป็นสำคัญ แต่ในที่สุดแล้วพระสงฆ์ก็ได้แสดงบทบาทในระดับหนึ่งเท่านั้น เพราะเมื่อมีเหตุการณ์ปั่นป่วนและมีปัญหาในระบบการปกครองมากขึ้น พระสงฆ์ก็ไม่อาจแสดงบทบาทในเชิงกิจกรรมใด ๆ ได้ จึงเป็นเสมือนทำหน้าที่เป็นที่พึ่งเป็นครั้งคราวเท่านั้น

3) สถาบันสงฆ์มีส่วนสำคัญในการสร้างความมั่นคงให้แก่อาณาจักร

ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝางและทรงชำระคณะสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือแล้ว

...ทรงพระกรุณาให้เย็บผ้าจีวรสบงให้ได้พันไตร จะบวชพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ จึงดำรัสให้สังฆการีลงมาอาราธนารับพระราชาคณะกับพระสงฆ์อันดับ ณ กรุงธนบุรีห้าสิบลูกขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ ณ หัวเมืองทุก ๆ เมือง และให้พระราชาคณะอยู่ตั้งสอนในข้อพระวินัยสิกขาบทกับให้เก็บพระไตรปิฎกลงมาเป็นฉบับสร้าง ณ กรุงด้วย โปรดให้พระพิมลธรรมไปอยู่เมืองสวางคบุรี ให้พระธรรมโศดมไปอยู่เมืองพิชัย ให้พระธรรมเจดีย์

ไปอยู่เมืองพระพิษณุโลก ให้พระพรหมมุนีไปอยู่เมืองสุโขทัย ให้พระเทพกระวีไปอยู่เมืองสวรรคโลก ให้พระโพธิวงศาไปอยู่เมืองศรีพนมมาศทุ่งยั้ง (กรมศิลปากร, 2516: 348)

จากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่า การที่ทรงโปรดฯให้พระราชกณะไปอยู่ประจำตามเมืองต่าง ๆ ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ นั้น นอกจากจะเพื่อให้ “สั่งสอนในข้อพระวินัยสิกขาบท” แล้ว ยังเป็นการผนวกเอา “พระสงฆ์ของหัวเมืองเหนือ” เข้ามาอยู่ในความควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดจากองค์การปกครองคณะสงฆ์ที่พระองค์ทรงจัดตั้งขึ้นมาตั้งแต่ พ.ศ. 2311 (นิธิ, 2547: 235) เพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่ทั้งฝ่ายศาสนจักรและฝ่ายอาณาจักรของพระองค์ด้วย กล่าวคือ พระราชกณะเหล่านี้สามารถที่จะให้คำปรึกษาแก่ผู้ดำรงตำแหน่งสำคัญของเมืองนั้น ๆ ที่ได้รับแต่งตั้งไป นอกเหนือจากนั้นแล้วยังสามารถสร้างและเชื่อมความสัมพันธ์ที่กระชับกับชาวบ้าน ให้เป็นไปในอันที่จะเกิดประโยชน์ต่อการปกครองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้อีกทางหนึ่งด้วย เพราะเมื่อเกิดเหตุการณ์ใดขึ้น พระสงฆ์จะสามารถรับรู้เรื่องได้ก่อน เนื่องจากพระสงฆ์กับชาวบ้านมีความใกล้ชิดกันมากกว่า

4) พุทธศาสนาเป็นแหล่งที่มาของความชอบธรรมทางการเมือง

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงแสวงหาความชอบธรรมทางการเมืองโดยผ่านทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ในอดีต เนื่องจากทรงปราบดาภิเษกขึ้นมาเป็นกษัตริย์โดยมิได้สืบเชื้อสายจากสถาบันกษัตริย์เดิม พระองค์จึงต้องพยายามรักษาอำนาจของพระองค์เองให้มั่นคง สิ่งหนึ่งที่ใช้เป็นเครื่องมือสร้างเสริมอำนาจบารมีของพระองค์ก็คือ การสนับสนุนส่งเสริมพุทธศาสนา พระองค์พยายามอย่างยิ่งที่จะฟื้นฟู บูรณะปฏิสังขรณ์และนำความรุ่งเรืองของพุทธศาสนากลับมาดังเดิม พระองค์ทรงรับสั่งให้มีการฟื้นฟูไตรภูมิพระร่วงเพื่อเป็นแนวทางในการปกครองอีกครั้ง โดยทรงโปรดฯให้จัดสร้างสมุดภาพไตรภูมิขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2319 โดยใช้ช่างไปเขียนที่สำนักสมเด็จพระสังฆราชที่วัดบางหว้าใหญ่ ให้สมเด็จพระสังฆราชบอกกล่าวให้เขียนไปตามเรื่องราวหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในพระบาลี แล้วคัดพระบาลีลงกำกับภาพไว้ด้วย สมุดภาพไตรภูมินี้มีความยาวถึง 34.72 เมตร (เสถียร, 2505: 155) พระราชประสงค์ในการนี้เพื่อให้มหาชนทั้งหลายมีความเข้าใจในเรื่องนรกสวรรค์ถูกต้องตามพระบาลี และจะได้ตั้งหน้าประกอบแต่กรรมดีละเว้นกรรมชั่ว ต้องด้วยคำสั่งสอนของพุทธศาสนา พระองค์ยังโปรดฯให้รวบรวมคัมภีร์คัมภีร์ที่กษัตริย์ไตรปิฎกตลอดจนปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและสิ่งปลูกสร้างทางพุทธศาสนาที่ได้รับความเสียหายจากการบุกรุกทำลายของพม่าด้วย

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีพระราชอุตสาหะในการชำระพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ แต่เนื่องจากปัญหาการขาดพระสงฆ์ที่มีความรู้และมีคุณภาพ การปรับปรุงจึงไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ผลงานทางการศึกษาทางพุทธศาสนา เช่นวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยธนบุรีนั้นเท่าที่ผู้วิจัยศึกษาจึงไม่ปรากฏว่ามีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาอย่างเป็นทางการที่ชัดเจน มีเพียงแต่เป็นคำสอนทางพุทธศาสนาที่สอดแทรกอยู่ในวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ เท่านั้น ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ทรงเคร่งครัดศึกษาวิปัสสนาอย่างจริงจัง กระทั่งอ้างพระองค์เองว่าได้รับอำนาจเหนือธรรมชาติ ยิ่งไปกว่านั้นคือ การอ้างว่าพระองค์ได้บรรลุโศดาบัน ทรงเชื่อมั่นในบุญบารมีของพระองค์ที่ทรงเกิดมาเป็นพระโพธิสัตว์ บังคับให้พระภิกษุสงฆ์กราบไหว้ หากพระสงฆ์ใดขัดขืนก็จะถูกเขี่ยขี้และถูกส่งไปใช้แรงงานอย่างหนัก ส่วนพระระดับราชาคณะและสมเด็จพระสังฆราช ผู้ซึ่งไม่เชื่อฟังและไม่อ่อนน้อมต่อพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยของพระองค์ ก็ถูกปลดออกจากตำแหน่ง (สมบุญ, 2534: 48)

การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีบารมีพิเศษ กำกับดูแลฝ่ายพุทธจักรเองที่เรียกว่า “อาณานิคม” (นิธิ, 2547: 221) นั้น ก็เพื่อทรงใช้อาณานิคมอ้างความชอบธรรมแก่การเป็นผู้นำด้านศาสนาของพระองค์ ไม่ใช่เป็นลักษณะที่จำลองมาจากประมุขของครอบครัวหรือความสามารถในการรบ หากแต่เป็นอาณานิคมของอภินิหารส่วนตัวพระองค์เท่านั้น ไม่ใช่กษัตริย์ไทยทุกพระองค์จะสามารถทำได้ แต่อย่างไรก็ตาม การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสำคัญพระองค์ว่าทรงบรรลุโศดาบัน และปฏิบัติต่อพุทธศาสนาและพระสงฆ์ผิดไปจากจารีตประเพณี ประกอบกับสถานการณ์ทางการเมืองในเวลานั้นยังไม่มั่นคงและไม่สงบเรียบร้อย ทำให้อำนาจและความชอบธรรมในการปกครองของพระองค์ต้องหมดไป พระองค์ถูกสำเร็จโทษเมื่อพระชนมายุเพียง 48 พรรษา อาณาจักรธนบุรีจึงสิ้นสุดลง

สมัยรัตนโกสินทร์ ก่อน พ.ศ. 2500

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ พุทธศาสนาได้รับการฟื้นฟูและทำนุบำรุงจนกระทั่งกลับมาเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งและน่าจะเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่าสมัยที่ผ่านมา ดังจะเห็นได้จากจำนวนวัดวาอารามที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี วัดเหล่านี้มีทั้งที่มีอยู่แต่เดิมแล้วได้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่กับวัดที่สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งวัดทั้งหมดนี้ล้วนแล้วแต่เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา

ในส่วนของสถาบันสงฆ์ นับแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในพ.ศ. 2325 จนถึงก่อนพ.ศ. 2500 นั้น สถาบันแห่งนี้ได้รับการควบคุมดูแลจากฝ่ายอาณาจักรเป็นอย่างดีตลอดมา แม้ว่าฝ่ายอาณาจักรได้มีการเปลี่ยนแปลงระบอบการเมืองการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขใน พ.ศ. 2475 แล้วก็ตาม

คณะสงฆ์ไทยในยุคนี้มีการจัดการภายในคณะสงฆ์ที่เป็นระบบและมีแบบแผนมากขึ้นกว่าในอดีตที่ผ่านมา ทั้งนี้ก็เพราะฝ่ายอาณาจักรได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการอุปถัมภ์คณะสงฆ์ของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการปกครองคณะสงฆ์ การตรากฎหมายพระสงฆ์เพื่อควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ การพระราชทานสมณศักดิ์ รวมถึงการบำรุงพระสงฆ์ด้วยปัจจัย 4 และการถวายนิยัตินอกจากการอุปถัมภ์ของรัฐดังกล่าวแล้ว รัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ยังให้การอุปถัมภ์สถาบันสงฆ์ในด้านอื่น ๆ อีกเช่น การสังคายนาพระไตรปิฎกซึ่งได้ทำการสังคายนาไปแล้ว 3 ครั้ง ในสมัยนี้คือ ครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2331 ใช้เวลา 5 เดือน ครั้งที่สองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2431-2436 และครั้งที่สามในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2468-2473 โดยการสังคายนาพระไตรปิฎกทั้งสามครั้งนี้ยังไม่มีการแปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย ฟังจะมารเริ่มแปลในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 เมื่อ พ.ศ. 2483 ตามพระปรารภของสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม และแปลเสร็จเรียบร้อยในพ.ศ. 2492 (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 63-66) การสังคายนาพระไตรปิฎกจึงเป็นการฟื้นฟูพระธรรมวินัยซึ่งเท่ากับเป็นการบำรุงพระสงฆ์ด้วย

การศึกษาด้านปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรและการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น ได้รับการอุปถัมภ์จากฝ่ายอาณาจักรในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นอย่างดีเช่นเดียวกับกิจการด้านอื่น ๆ ของคณะสงฆ์ มีการจัดสอบเปรียญธรรมที่ได้รับการพัฒนาและปรับปรุงมาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งยังเปิดโอกาสให้ฝ่ายคฤหัสถ์ได้เข้ามาศึกษาและสอบในหลักสูตรนักธรรมด้วย รวมทั้งได้มีการสถาปนามหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น 2 แห่งในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมและวิชาชั้นสูง(สิริวัฒน์, 2542: 89) เหมือนกับมหาวิทยาลัยแบบตะวันตกของพวกบาทหลวงในศาสนาคริสต์

สำหรับการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น พระสงฆ์มีบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งในประเทศและต่างประเทศ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการส่งพระสมณทูตไปลังกา 2 ครั้ง เพื่อสืบหา

พระไตรปิฎกฉบับลังกาและแลกเปลี่ยนคัมภีร์กันคัดลอก (สิริวัฒน์, 2542: 72, 111) การพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐแจกจ่ายไปตามมหาวิทยาลัยและหอสมุดนานาชาติทั่วโลกในสมัยรัชกาลที่ 7 รวมทั้งโครงการพระธรรมทูตที่ออกไปเผยแผ่พุทธศาสนาทั้งในประเทศและต่างประเทศ เกิดวัดไทยในต่างประเทศขึ้นจำนวนมาก รวมถึงโครงการพระธรรมจาริกสำหรับชาวเขาก็ได้ดำเนินการต่อเนื่องกันมาในรัชกาลปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อมิชชันนารีอเมริกันนิกายโปรเตสแตนต์ได้เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และได้นำเอาวิทยาการสมัยใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การแพทย์ การศึกษา เป็นต้น เข้ามาเผยแผ่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีอิทธิพลต่อความเชื่อในพระพุทธศาสนาของชาวไทยโดยตรง เนื่องจากมิชชันนารีอเมริกันเหล่านี้พยายามใช้ความก้าวหน้าทางวิทยาการเป็นเครื่องมือในการชักนำคนไทยและคนจีนให้เข้ารับ (อัจฉรา, 2523: 15-17) แม้ว่าการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของมิชชันนารีอเมริกันในประเทศไทยจะไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควรในการทำให้คนไทยเปลี่ยนศาสนา แต่กลับมีผลต่อแนวความคิดความเชื่อของคนไทย โดยเฉพาะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ ภายใต้การนำของพระวชิรญาณเถระหรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ที่ทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นอีกนิกายหนึ่งแยกจากคณะสงฆ์เดิมที่เรียกว่า มหานิกาย นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์คณะสงฆ์ไทย อันจะนำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ ภายในสถาบันสงฆ์ที่เกิดขึ้นระหว่างพระสงฆ์ทั้งสองนิกายจนทำให้ฝ่ายอาณาจักรต้องเข้ามาบิณฑบาตในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา

การปกครองคณะสงฆ์รัตนโกสินทร์ ก่อน พ.ศ. 2500

ในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จขึ้นครองราชย์และทรงฟื้นฟูพระราชอาณาจักรแล้ว ทรงหันมาฟื้นฟูและจัดระเบียบคณะสงฆ์ที่เกิดปัญหาามาแต่ครั้งปลายสมัยธนบุรีให้เรียบร้อย โดยทรงมีพระบรมราชโองการฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช(ชั้น)วัดหงษ์ ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงตั้งขึ้นใหม่นั้นสืบ (เสถียร, 2505: 163) แต่บางแห่งก็ว่าโปรดฯ ให้ถอดยศลงมาเป็นพระธรรมธีรราชมุนี(มหามุนี) แล้วโปรดฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช(ศรี) พระพุทธอาจารย์และพระพิมลธรรม ซึ่งถูกสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงถอดออกจากตำแหน่งนั้นให้คงดำรงตำแหน่งสมณฐานันดรศักดิ์เดิม โปรดฯ ให้ครองวัดเดิม จากนั้นโปรดฯ ตั้งให้พระธรรมธีรราชมหามุนีดำรงตำแหน่งว่าที่พระวันรัต(ไม่เป็นสมเด็จพระสังฆราช) โปรดฯ ให้เปลี่ยนนามพระราชคณะที่พ้องกับนามพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์เป็นนามอื่น ทรงตั้งพระภิกษุสงฆ์เป็นพระราช

คณะกรรมาธิการใหญ่ ๆ ที่ว่างเข้าอาวาส ตลอดจนถึงพระราชกฤษฎีกาฝ่ายรามัญที่ว่างอยู่ขึ้นใหม่ 3 รูป (พระครูปลัดสัมพิพัฑฒญาณจารย์ (บุญช่วย), 2522: 71) นอกจากนี้ยังทรงสืบประเพณีมีพระราชบัญชาตามคณะสงฆ์ (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 87) ซึ่งมีถึง 38 เรื่อง ในระหว่าง พ.ศ. 2327 ถึง พ.ศ. 2330 โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) และพระราชกฤษฎีกาถวายวิสัชนาปัญหาธรรม

ใน พ.ศ. 2331 โปรดฯให้ประชุมพระสงฆ์และบัณฑิตทำการสังคายนาพระไตรปิฎก แล้วคัดลอกสร้างเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวง 3 ฉบับ โปรดฯให้มีการสอนพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนถึงเจ้านายและบ้านข้าราชการผู้ใหญ่ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 8) ทรงตรา “กฎพระสงฆ์” (กรมศิลปากร, 2521: 544-569) เพื่อควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์จำนวน 10 ฉบับ ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2341 สาเหตุของการตรากฎหมายออกควบคุมพระสงฆ์นี้ เนื่องจากได้เกิดกบฏแย่งราชสมบัติโดยผู้ก่อการกบฏเป็นพระสงฆ์ (อัจฉรา, 2523: 109) แสดงให้เห็นถึงความไม่สงบเรียบร้อยและขาดระเบียบวินัยของสถาบันสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี แม้ว่าจะได้มีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยธนบุรี โดยการตราพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาแล้วก็ตาม นอกจากนี้ทางฝ่ายอาณาจักรยังได้จัดตั้ง กรมสังฆการี ซึ่งเป็นกรมหนึ่งในกรมธรรมการ ทำหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ นับตั้งแต่แต่งตั้งหรือลดสมณศักดิ์ ดูแลความประพฤติของพระตลอดจนดำเนินคดีเกี่ยวกับพระโดยสังฆการี ซึ่งเป็นทั้งอัยการและตุลาการ (อัจฉรา, 2523: 102) มีอำนาจสืบสวนสอบสวนลงโทษ และจับพระสึกได้

การจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ เชื่อว่าจัดตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาจะแก้ไขเพียงเล็กน้อย เช่น การเปลี่ยนนามพระธรรมโศดม ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นพระธรรมอุดมและพระอุบาฬีเป็นพระวินัยรักจิต เป็นต้น ส่วนนามของคณะที่ว่า คณะเหนือและคณะใต้นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ (2514ข: 193) ทรงมีความเห็นว่า

...จะเริ่มเรียกในรัชกาลที่ 1 หรือมีจะนั้นก็ในครั้งกรุงธนบุรี ด้วยพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีจะมีน้อยไม่พอเป็นคณะหนึ่งต่างหากได้ จึงคงไว้แต่ตำแหน่งพระพุฒาจารย์เจ้าคณะใหญ่ ด้วยมีหน้าที่ต้องตามเสด็จ และเปลี่ยนตำแหน่งพระญาณสังวรเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี เพราะทรงเลื่อมใสในพระอาจารย์สุกวัดท่าหอกรุงเก่า ซึ่งโปรดให้นิมนต์มาทรงสถาปนาเป็นที่พระญาณสังวร อยู่วัดราชสิทธิาราม...ตำแหน่งพระญาณไตรโลก ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสีเดิม จึงเป็นตำแหน่งพระราชกฤษฎีกาสามัญแต่บัดนั้นมา

ส่วนสมณฐานันดรศักดิ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระราชาคณะนอกจากสมเด็จพระอริยวงศญาณที่

สมเด็จพระสังฆราชนั้น ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ในรัชกาลที่ 1 ข้าพเจ้าพบในหนังสือบางแห่งเรียกสมเด็จพระพนรัตน์ บางแห่งก็เรียกพระพนรัตน์ ยังไม่พบจดหมายเหตุที่แน่นอน...

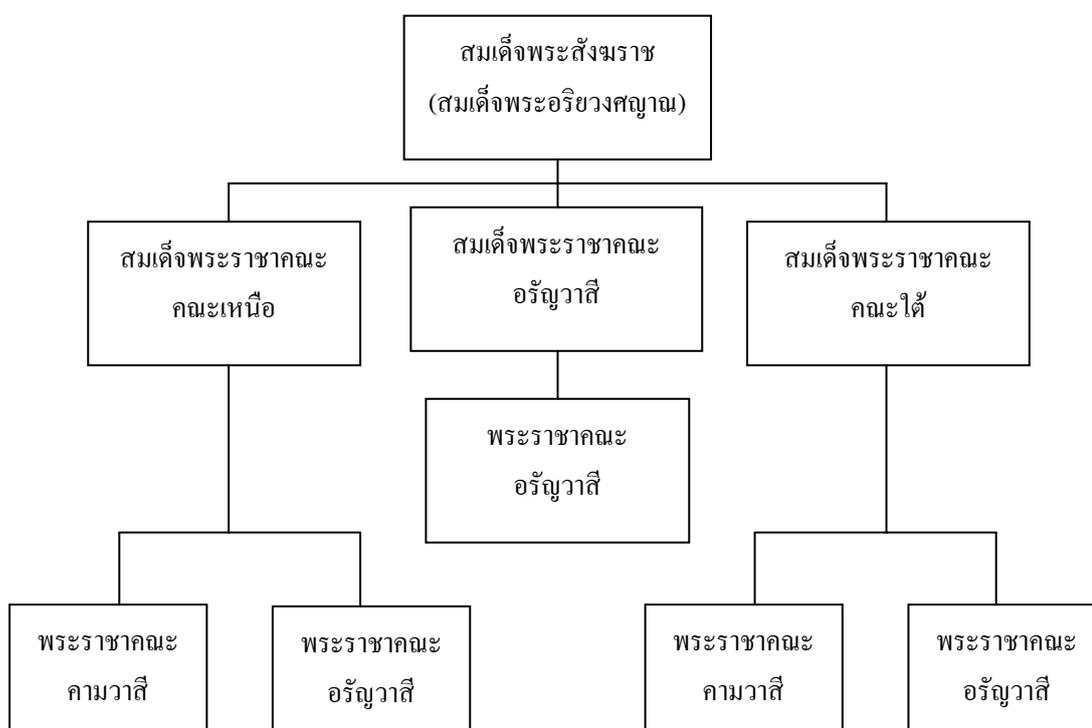
ในส่วนที่เกี่ยวกับพระวินัยบัญญัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมอบอำนาจในการวินิจฉัยตัดสินถวายแก่สมเด็จพระสังฆราชแต่ผู้เดียว ต่อเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับราชอาณาจักร จึงโปรดฯ ให้ปรึกษากับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย นักปราชญ์ราชบัณฑิตโดยพร้อมเพรียงกันเป็นขั้นแรก เมื่อเห็นพร้อมกันว่าควรจะกราบทูลพระกรุณาแล้วจึงให้นำความขึ้นกราบทูลพระกรุณา เพื่อทรงวินิจฉัยตัดสินเป็นขั้นสุดท้าย (พระครูปลัดสัมพิพัฑฒญาณจารย์ (บุญช่วย), 2522: 70-73) เช่นเดียวกับการปกครองคณะสงฆ์รามัญที่ปรากฏในกฎพระสงฆ์รัชกาลที่ 1 ว่าให้ฟังบังคับบัญชาสมเด็จพระสังฆราชแต่ผู้เดียว

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ยังคงดำเนินตามรูปแบบครั้งรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏว่าได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างใด จะมีลักษณะแตกต่างอยู่บ้างที่ว่า เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2354 แล้ว ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระพนรัตน์ (มี) วัดราชบูรณะขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พร้อมทั้งโปรดฯ ให้อาราธนาไปสถิตอยู่ ณ วัดมหาธาตุจนกลายเป็นประเพณีว่า วัดมหาธาตุ เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ติดต่อกันมาจนถึง พ.ศ. 2394 ประเพณีนี้จึงเปลี่ยนแปลงไป (แสวง, ม.ป.ป.: 73) ในรัชกาลนี้ ทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) รับบริหารจัดการสมณทูต 8 รูป ไปสืบสวนศาสนาวงศ์ในลังกาทวีป ขากลับได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์มาด้วย โปรดฯ ให้ทำพิธีวิสาขบูชาขึ้นเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ พ.ศ. 2360 (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 9) และในปีเดียวกันนี้พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ในปี พ.ศ. 2367 จึงโปรดฯ ให้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ ทางด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม สมเด็จพระสังฆราช (มี) ได้ขยายหลักสูตรการเรียนบาลี 3 ชั้นเดิม คือ บาลีเรียนตรี โท เอก ซึ่งสืบเนื่องมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นเปรียญ 9 ประโยค ส่วนสมณฐานันดรศักดิ์นั้น สมเด็จพระสังฆราชนับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ตลอดจนถึงรัชกาลที่ 3 ทรงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระอริยวงศญาณ เป็นมหาสังฆปริณายก สำหรับสมณศักดิ์ที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ 2 นี้ ทรงตั้งสมเด็จพระราชาคณะ 2 องค์ คือ พระพนรัตน์ (มี) วัดราชบูรณะ สถาปนาเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ (เมื่อก่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช) และทรงสถาปนาพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธิขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวรอีกองค์หนึ่ง (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 189) และ

ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าवासกรี (กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส) เป็นพระองค์เจ้าพระราชคณะ เป็นคราวแรกที่ปรากฏว่าเจ้านายได้เป็นพระราชคณะในกรุงรัตนโกสินทร์

โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์มีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวคือ ในโครงสร้างเดิมที่ถือปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คณะสงฆ์แบ่งการปกครองออกเป็น 3 คณะ คือ

1. คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองภาคเหนือ
2. คณะอรัญวาสี ปกครองพระนักปฏิบัติธรรมทั่วราชอาณาจักร
3. คณะคามวาสีฝ่ายขวา ปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองภาคใต้

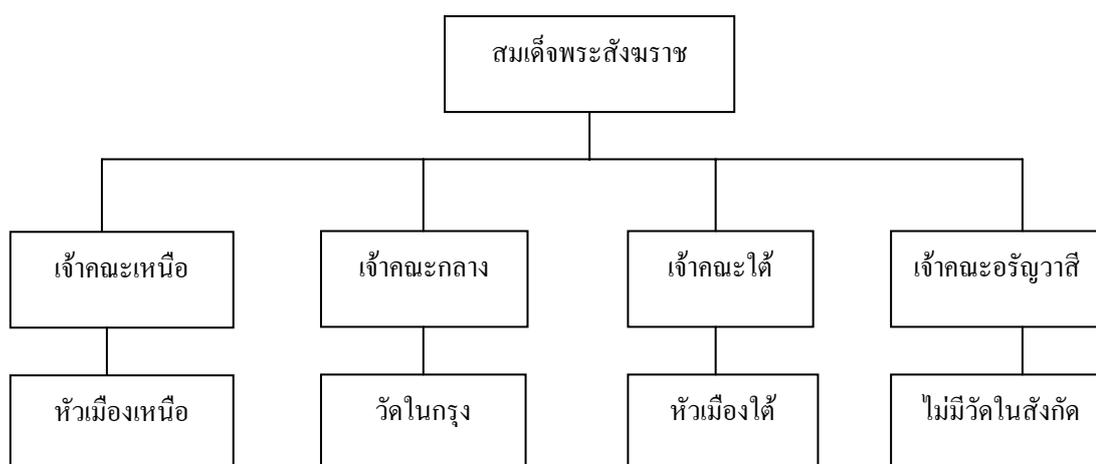
ภาพที่ 5 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 1-2

ที่มา: อัจฉรา (2523: 105)

การเปลี่ยนแปลงประการแรกในรัชกาลที่ 3 คือ เปลี่ยนชื่อเรียกคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายซึ่งรับผิดชอบในกิจการคณะสงฆ์ในหัวเมืองภาคเหนือ เป็นคณะเหนือ และเปลี่ยนชื่อเรียกคณะคามวาสีฝ่ายขวา ซึ่งรับผิดชอบกิจการคณะสงฆ์ในหัวเมืองภาคใต้เป็นคณะใต้ การเปลี่ยนแปลงประการต่อมาก็คือ มีการรวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์บางส่วนในกรุงเทพมหานครเข้าด้วยกันแล้วตั้งเป็นคณะใหม่เรียกว่า คณะกลาง ดังนั้น การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 3 จึงแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 4 คณะ คือ

1. คณะเหนือ
2. คณะใต้
3. คณะกลาง
4. คณะอรัญวาสี

เมื่อมีคณะเพิ่มขึ้น ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ผู้บังคับบัญชาคณะทั้งสี่จึงเพิ่มขึ้นเป็น 4 ตำแหน่ง เจ้าคณะใหญ่แต่ละรูปมีอำนาจปกครองดูแลกิจการคณะสงฆ์ในคณะของตน อย่างไรก็ตาม เจ้าคณะใหญ่ทุกรูปต้องขึ้นตรงต่อสมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นประมุขสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร คณะสงฆ์จึงยังคงมีเอกภาพเพราะรวมกันอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของสมเด็จพระสังฆราชองค์เดียวกัน อนึ่ง สำหรับคณะอรัญวาสีนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ มีเพียงตำแหน่งเจ้าคณะโดยไม่มีวัดในปกครอง บังคับบัญชาทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ยุบคณะอรัญวาสีคงเหลือไว้แต่ตำแหน่งเจ้าคณะ คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตฺโต), 2539: 24-25)

ภาพที่ 6 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 3
ที่มา: พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตฺโต) (2539: 25)

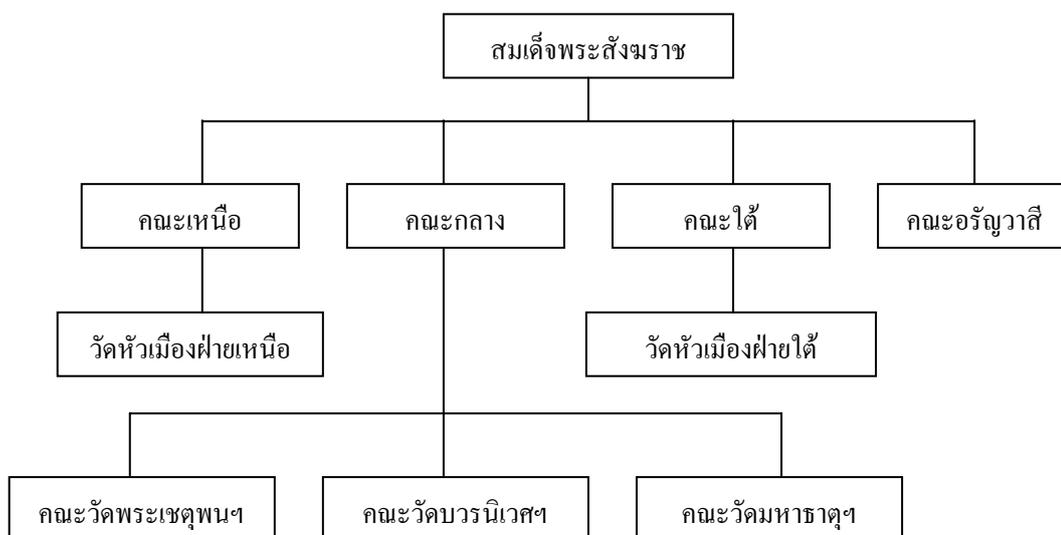
คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้เริ่มสถาปนาขึ้นในรัชกาลนี้ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้ทรงผนวชมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ 2 และได้ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ 3 มีพระนามฉายาว่า วชิรญาณโณ คณะนี้ขึ้นอยู่ในคณะกลาง ซึ่งมีกรมหมื่นนุชิตชิโนรสอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ทรงเป็นเจ้าคณะ เนื่องจากวัดบวรนิเวศวิหารเป็นศูนย์กลางของคณะธรรมยุต หรือธรรมยุติกนิกาย คณะนี้จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บวรนิเวศาคณะ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 56) สำหรับประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกายตั้งแต่เริ่มแรกถึงปัจจุบันนั้นสามารถศึกษาได้จากประวัติคณะธรรมยุต ของคณะกรรมการบริหารคณะธรรมยุต (2547) ซึ่งผู้วิจัยจะไม่กล่าวรายละเอียดในที่นี้ ในส่วนสมณศักดิ์ที่มีการแต่งตั้งในรัชกาลที่ 3 นี้ ทรงตั้งพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลก ซึ่งเป็นพระบรมราชครูมวจาจารย์ เป็นพระราชาคณะพิเศษองค์หนึ่ง ส่วนเจ้านายที่ทรงผนวชอยู่จนเป็นพระราชาคณะมีหลายพระองค์ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นพระราชาคณะ มีสมณศักดิ์เสมอชั้นเจ้าคณะรอง (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514: 196) กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อครั้งเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ และหม่อมเจ้ารองในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์

แม้ว่าการคณะสงฆ์โดยทั่วไปในรัชกาลที่ 3 จะเจริญรุ่งเรืองกว่ารัชกาลก่อน ๆ เนื่องจากทรงเอาเป็นพระราชธุระในเรื่องการพระศาสนาเป็นพิเศษ แต่ปรากฏว่า พระสงฆ์ในครั้งนั้นเกิดประพฤตินิโคตพระวินัยบัญญัติถึงกับต้องมีการชำระกันครั้งใหญ่ มีพระสงฆ์ถูกจับสึกประมาณ 500 เศษ พระราชาคณะเป็นปราชิกหลายรูป (พระครูปลัดสัมพิพัฑฒญาณจารย์(บุญช่วย), 2522: 82-83) ในส่วนของคณะสงฆ์รามัญในรัชกาลนี้มีพระสุเมธาจารย์เป็นเจ้าคณะมีสมณศักดิ์แล้วแต่จะทรงโปรดฯ แต่จะเสมอพระราชาคณะชั้นธรรมเป็นอย่างสูง ไม่ได้รับการยกย่องเป็นคณะต่างหาก วัดรามัญอยู่ในเขตใดเมืองใดก็ขึ้นอยู่เมืองนั้นคณะนั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลาผนวชขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 4 ทรงตั้งพระราชาคณะเป็นการเอาฤกษ์ตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณี ทรงโปรดฯ ให้มีพิธีมาฆบูชาเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2394 ทรงสร้างพระไตรปิฎกฉบับลงทองล่องชาด ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ญวนหรืออนัมนิกาย นับว่าเป็นการรับรองพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานขึ้นใหม่เป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 53) พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ขึ้นเป็น กรมสมเด็จพระปรมาณุชิตชิโนรส เป็นประธานปกครองคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกายทั่วราชอาณาจักรในพ.ศ. 2394 นั้นด้วย และทำให้ประเพณีที่เคยยึดถือปฏิบัติกันมาว่า ในกรณีที่พระมหากษัตริย์จะเสด็จไป

ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช จะต้องโปรดฯ ให้แห่ไปประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ (แสวง, ม.ป.ป.: 94) เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่นั้นมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

ในขณะที่เดียวกันรัชกาลที่ 4 ทรงตั้งพระพิมลธรรม(อยู่) วัดสุทัศนเทพวราราม ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (แต่เดิมราชทินนามเรียกว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณ เพิ่งมาต่อนามใหม่ในรัชกาลนี้) อนุโลมตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 3 แต่เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช นอกจากนี้ทรงตั้งพระธรรมอุดม(เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม เป็นสมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ พระพุทธอาจารย์(สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี ยกพระพุทธโฆษาจารย์(ฉิม) วัดโมลีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะกลาง มาอยู่วัดมหาธาตุ รับผิดชอบงานคนละส่วนกับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และพระองค์เจ้าฤกษ์ต่อมาทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ุ ปิยพรหมจรรย์ยวธรรมยุติ เป็นอธิบดีสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร ตำแหน่งอนุนายก รองจากกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ตำแหน่งพระราชาคณะที่ได้ตั้งขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในครั้งนี้จึงได้เป็นสมเด็จพระราชาคณะต่อมา (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 197-198) ในรัชกาลนี้ยังมีพระสงฆ์ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์อีกหลายรูป รวมทั้งคณะสงฆ์รามัญที่ปรากฏว่า ทรงตั้งราชทินนามพระราชาคณะฝ่ายรามัญขึ้น 2 ตำแหน่งคือ พระรามัญมุนีและพระรามัญมหาเถร (พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ญาณจารย์ (บุญช่วย), 2522: 97) ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ 4 ที่มีแบบแผนต่างจากรัชกาลก่อน นอกจากที่กล่าวมาแล้วคือ ทรงตั้งทำเนียบราชทินนามสำหรับหม่อมเจ้าพระราชาคณะ คือ หม่อมเจ้าสีลวาลังการ เป็นต้น และราชทินนามหม่อมราชวงศ์ที่เป็นพระครู ราชทินนามพระราชาคณะตำแหน่งนามฉายาของพระภิกษุ เช่น พระอมราภิรักขิต พระสังกัจจมนุ เป็นต้น ทรงเปลี่ยนนามสังฆราชา ซึ่งเป็นตำแหน่งประมุขสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ เป็น สังฆปาโมกข์ ในส่วนคณะธรรมยุติกนิกายนั้น แม้ได้โปรดฯ ให้กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ุเป็นใหญ่มาแต่แรกก็ยังคงสังกัดอยู่ในคณะกลาง ไม่ได้แยกออกเป็นคณะหนึ่งต่างหากตลอดรัชกาลที่ 4

ภาพที่ 7 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 4
ที่มา: เสวก (2540:15)

การบริหารคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงแบ่งออกเป็น 4 คณะดังที่แสดงไว้ในภาพที่ 7 แม้ว่าการบริหารคณะสงฆ์ในระยะนี้จะค่อนข้างมีความเป็นอิสระคือพระสงฆ์มีอำนาจในการปกครองตนเองมากขึ้น แต่ก็ยังจำเป็นต้องอาศัยฝ่ายอาณาจักรเข้ามาช่วยสนับสนุน โดยเฉพาะในเรื่องการออกกฎระเบียบ ดังจะเห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ถึง 14 เรื่อง (เสวก, 2540: 14-15) เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สิ้นพระชนม์ในพ.ศ. 2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงสถาปนาพระสงฆ์รูปใดเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกอีก แต่ทรงใช้วิธีประดิษฐานพระอัฐิของกรมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ไว้ที่ตำหนักวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ให้ดูเสมือนเมื่อครั้งดำรงพระชนม์ชีพอยู่ คณะกลางจึงยังขึ้นในพระอัฐิกรมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ตลอดจนถึงรัชกาลที่ 5

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 5 แล้วพระองค์ทรงตั้งพระราชอาชญาเป็นการเอาฤกษ์ 3 รูป ทรงสถาปนากรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธุ์ พระบรมราชอุปถัมภ์จารย์ ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เทียบที่มหาสังฆปริณายกเพราะไม่ได้ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ การคณะสงฆ์ในระยะแรกนี้ยังคงเหมือนเดิม คือมีคณะใหญ่ 4 คณะได้แก่ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี ต่อมาใน พ.ศ. 2424 ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ เป็นกรมหมื่นวชิรญาณ

วโรรส โปรดฯให้มีสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกนิกาย ถือว่าเป็นการยกคณะธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นคณะใหญ่เป็นครั้งแรกโดยมีกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ ในระยะนี้คณะสงฆ์จึงแบ่งออกเป็น 5 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะอรัญวาสี และคณะธรรมยุติกนิกาย ในพ.ศ. 2434 โปรดฯให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็น กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงสมณศักดิ์เป็นมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาจักร และโปรดฯให้เลื่อนสมเด็จพระพุทธรโฆษาจารย์(สา) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ซึ่งเป็นพระบรมราชากรรมาจารย์ขึ้นเป็น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เมื่อกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์ในพ.ศ. 2434แล้ว จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ(สา) เป็นสมเด็จพระสังฆราชเมื่อ พ.ศ. 2436 และโปรดฯให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย ทรงฐานานุศักดิ์เป็นอนุปริณายก

ต่อมาพ.ศ. 2437 โปรดฯให้จัดระเบียบการคณะสงฆ์อีกครั้ง คือ ให้คณะเหนือและคณะใต้ยังอยู่ตามเดิมให้แยกคณะกลางซึ่งขึ้นกับพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ออกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก ให้สมเด็จพระพุฒาจารย์(หม่อมเจ้าทัต) อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลางและตั้งตำแหน่งพระราชาคณะตำแหน่งอื่น ๆ อีกเป็นต้น(กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 190-191) ส่วนการปกครองสงฆ์ตามหัวเมืองนั้น เมืองใดได้ทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะก็ใช้ราชทินนามตามสมณศักดิ์ในกรุงเทพฯ พระครูประจำเมืองหลายเมืองและพระครูเจ้าคณะใหญ่เมืองใดที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในทำเนียบ ก็ทรงพระราชทานราชทินนามให้ รวมทั้งพระสงฆ์ฝ่ายมหายาน คือ พระอนันนิกายและพระจีนนิกาย ที่มีจำนวนมากขึ้น จึงพระราชทานสมณฐานันดรศักดิ์แก่พระซึ่งเป็นหัวหน้าของนิกายทั้งสองด้วย ในส่วนคณะสงฆ์รามัญนั้น เกิดมีพระรามัญธรรมยุตขึ้นในมณฑลกรุงเก่าเมื่อพ.ศ. 2440 (พระครูปลัดสัมพิพัฑฒญาณจารย์(บุญช่วย), 2522: 106-109) สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายรามัญ เมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445)แล้ว ก็สิ้นสภาพไปโดยพฤตินัย ไม่พบหลักฐานว่ามีพระเถระรามัญรูปใดได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งอีก อนึ่งในพ.ศ. 2436 ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัย และมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเมื่อ พ.ศ. 2439

พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง เป็นการประกาศเผด็จให้พระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรเอาใจใส่สั่งสอนธรรมแก่ประชาชน และฝึกสอนวิชาความรู้ต่าง ๆ แก่กุลบุตร ทรงอาราธนากรมหมื่นวชิรญาณ

วโรรส เจ้าคณะใหญ่บังคับการพระอารามในหัวเมืองในส่วนการพระศาสนาและการศึกษา และทรงมอบให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ(พระยศในขณะนั้น) เป็นเจ้าหน้าที่จัดการสนับสนุนในฝ่ายกิจการของฉนวนาส ต่อมาวันที่ 16 มิถุนายน พ.ศ. 2445 ได้มีพระบรมราชโองการประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพื่อให้ฝ่ายพุทธจักรมีการปกครองคู่กันกับฝ่ายอาณาจักรที่ได้ทรงแก้ไขขึ้นแล้ว พระราชบัญญัตินี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441 โดยพระราชดำริว่า “การจัดการตามประกาศฉบับนั้นได้ผลดี สมควรตั้งเป็นแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ให้มั่นคงเรียบร้อยได้” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 13-16) รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 โดยสรุปมีดังนี้

1. พระมหาเถระที่ทรงปรกษาในการพระศาสนาและการปกครอง บำรุงสังฆมณฑลทั่วไป ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง และพระราชคณะเจ้าคณะรองทั้ง 4 คณะ ข้าราชการในพระศาสนา หรือในสังฆมณฑล ซึ่งได้โปรดฯให้พระมหาเถระทั้ง 8 องค์นี้ประชุมวินิจฉัยในมหาเถรสมาคมตั้งแต่ 5 องค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้นให้เป็นสิทธิขาด ผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้

2. เจ้าคณะมณฑล

3. เจ้าคณะเมือง

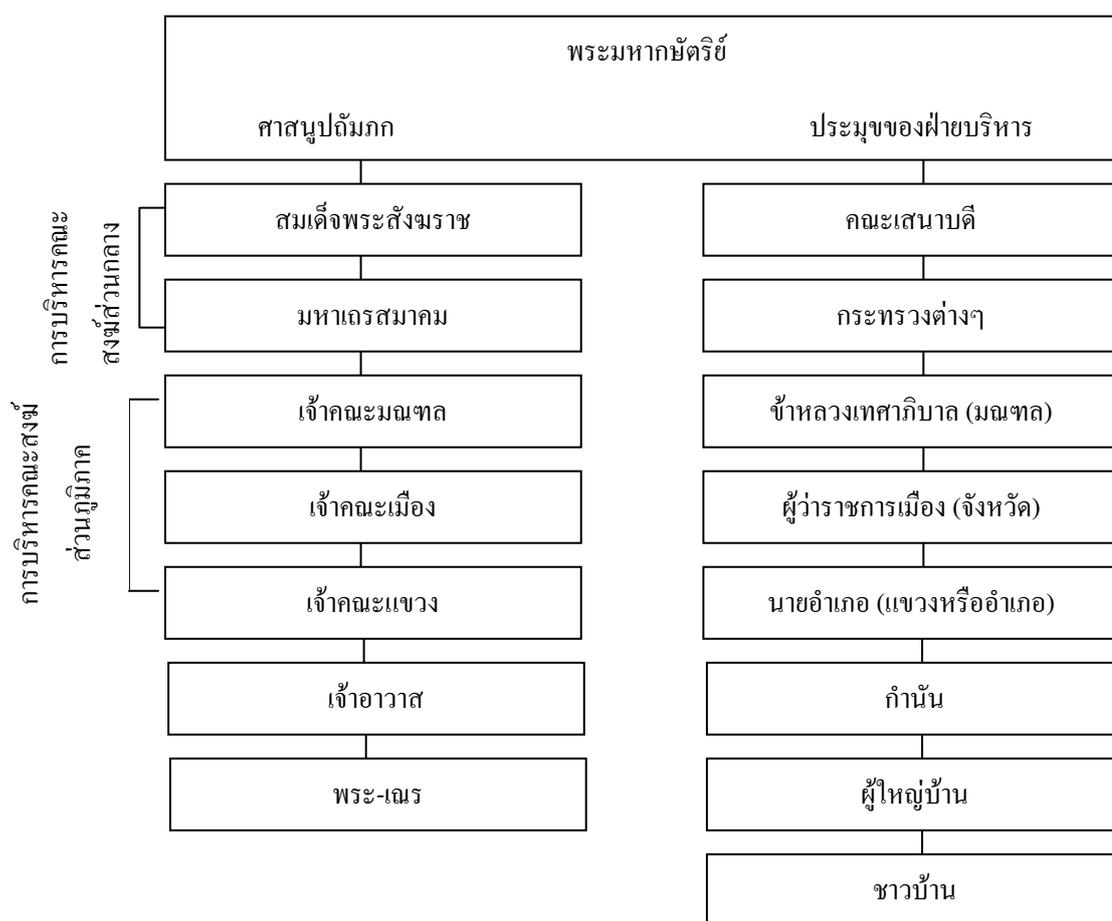
4. เจ้าคณะแขวง เฉพาะในจังหวัดกรุงเทพฯมีพระราชคณะเป็นผู้กำกับคณะแขวงละรูป

5. เจ้าอาวาส

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ฉบับรัชกาลที่ 5 นี้ ไม่มีบทบัญญัติเกี่ยวกับตำแหน่งและอำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชไว้ เพราะเป็นระยะเวลาที่ไม่ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช แทนสมเด็จพระสังฆราช(สา)ที่สิ้นพระชนม์ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 การปกครองคณะสงฆ์แต่ละคณะอยู่ในความดูแลของเจ้าคณะใหญ่ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกทรงบริหารการคณะสงฆ์โดยส่วนรวมของประเทศด้วยพระองค์เอง ในพระราชบัญญัตินี้จึงบัญญัติให้มีเจ้าคณะใหญ่ และรองเจ้าคณะใหญ่เป็นมหาเถรสมาคมสำหรับเป็น

ที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนา พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติม 2 ครั้ง คือ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และพ.ศ. 2477

เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 แล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจึงทรงเริ่มปฏิบัติหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม เริ่มต้นสมัยพระปกครองพระโดยตรง จากเดิมที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งกฤหસ્ถ์มาทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งเรียกว่า กรมสังฆการี สังกัดกรมธรรมการหรือกระทรวงธรรมการในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาใน พ.ศ. 2449 โปรดฯให้เลื่อนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นกรมหลวงวชิรญาณวโรรส

ภาพที่ 8 ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา: สมบูรณ์ (2527: 62)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 โปรดฯให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก ทรงเลื่อนพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระบรมราชูปัชณาจารย์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สถาปนาพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาเขตเมื่อ พ.ศ. 2453 (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 61) ต่อมาในพ.ศ. 2464 จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯให้ประกาศสถาปนาเปลี่ยนค่านำพระนามของพระมหาเถระ 3 พระองค์เป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า” ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดในบรรดาสมณศักดิ์ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ (สิริวัฒน์, 2542: 107-109) ดังนี้

1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
2. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
3. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลนี้ยังคงเป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระองค์พระราชทานอำนาจปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นภาระของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งฝ่ายการศึกษาพระปริยัติธรรมและการบริหารด้วย คณะมณฑลต่าง ๆ ซึ่งเดิมขึ้นตรงต่อกระทรวงธรรมการ ก็เปลี่ยนมาขึ้นตรงต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นการดึงเอาเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ออกมาจากกระทรวงและให้พระสงฆ์ว่าการกันเอง คณะมณฑลในครั้งนั้น โปรดฯให้ขึ้นต่อคณะปัทม์ทั้งสามก่อน คือ คณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ แต่ละคณะปัทม์มีเจ้าคณะ 1 รูป ซึ่งสามารถสับเปลี่ยนกันได้ เจ้าคณะปัทม์ทั้งสามขึ้นตรงต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ (สิริวัฒน์, 2542: 105) แม้ว่าการปกครองคณะสงฆ์จะมีรูปแบบตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121ก็ตาม แต่มีการงัดใ้อำนาจจากมหาเถรสมาคม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ในที่ประชุมมหาเถรสมาคมโดยปกติ หรือในที่ประชุมพิเศษหรือโดยพระองค์เอง เช่น ทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ ซึ่งในยุคนี้เรียกว่า พระมหาสมณวินิจฉัย ไม่ใช่ มหาเถรสมาคมวินิจฉัย ใน พ.ศ. 2455 ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงจัดระเบียบสมณศักดิ์ใหม่ โดยแยกสมณศักดิ์ออกเป็นฝ่ายฐานันดร คือ ยศ และฝ่ายตำแหน่ง คือ หน้าที่ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 17) ต่อมาเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว จึงโปรดฯสถาปนาพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายกใน พ.ศ. 2464 การปกครองคณะสงฆ์จึงกลับมาใช้อำนาจจากมหาเถรสมาคมตามเดิม อนึ่ง ในรัชกาลที่

6 นี้ ตำแหน่งสังฆปริณายกสูงสุดมีเรียกต่างกัน 3 แบบตามลำดับ (นันทนา, 2516: 58) คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ใช้สำหรับเจ้านายที่มียศตั้งแต่พระองค์เจ้าขึ้นไป และทรงรับพระมหาสมณุตมาภิเษก ส่วนสมเด็จพระสังฆราชเจ้าใช้สำหรับเจ้านายที่มียศตั้งแต่หม่อมเจ้าลงมา และสมเด็จพระสังฆราชใช้สำหรับสังฆปริณายกที่เป็นสามัญชน

เมื่อ พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดเกล้าฯให้เลื่อนกรมพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สกลมหาสังฆปริณายกและดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุตด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 7 นี้ ยังคงดำเนินรอยตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงวางรูปแบบไว้ ต่อมาเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ได้เปลี่ยนการปกครองประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญ เมื่อการปกครองบ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงไป และได้ยุบรวมมณฑลไปมาก จึงทำให้ทางคณะสงฆ์ต้องมีการจัดคณะมณฑลที่จะขึ้นแก่คณะใหญ่ทั้ง 3 คณะ คือ คณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ใหม่ (สิริวัฒน์, 2542: 115-116) ส่วนคณะธรรมยุติกนิกาย เป็นคณะพิเศษไม่มีคณะมณฑลขึ้นเหมือนคณะอื่น พระสงฆ์ในคณะนี้อยู่ในถิ่นใด ๆ ก็ตาม ย่อมไม่ขึ้นแก่ผู้ปกครองท้องถิ่นนั้น ๆ ให้ขึ้นแก่คณะของตนโดยตรงทีเดียว ต่อมาใน พ.ศ. 2477 ได้มีการจัดทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์โดยย่อขึ้นอีก ปรากฏว่าคณะธรรมยุติกนิกายได้เป็นเจ้าคณะใหญ่ปกครอง 3 คณะ คือ คณะธรรมยุติกนิกาย คณะกลาง และคณะเหนือ ส่วนคณะสงฆ์มหานิกายปกครองคณะใต้เพียงคณะเดียว ทำให้เกิดความไม่พอใจในหมู่สงฆ์กลุ่มต่าง ๆ มากขึ้นสาเหตุเนื่องจากพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายปกครองพระสงฆ์มหานิกายได้ ส่วนพระสงฆ์มหานิกายปกครองพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายไม่ได้ ดังที่กล่าวข้างต้นแล้วว่า คณะนี้เป็นคณะพิเศษ และคณะธรรมยุติกนิกายก็ถือว่า คณะของตน “ได้รับพระราชทานพรพิเศษ คือ อำนาจที่ให้ปกครองกันเองไม่ต้องขึ้นอยู่ในปกครองของคณะอื่น...” (แสวง, ม.ป.ป.: 146) แต่ฐานะพิเศษของธรรมยุติกนิกายนี้ต่อมาถูกยกเลิกในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี พ.ศ. 2484 (ผาสุกและคริส, 2542: 440)

ดังนั้น จากความไม่พอใจที่ถูกแทรกแซงและกดดันมาโดยตลอด ทำให้พระสงฆ์มหานิกายเริ่มรวมตัวกัน เพื่อหาทางเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาดำเนินงานใช้ชื่อว่า “คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา” มีจุดมุ่งหมายเพื่อประสานสามัคคีในหมู่คณะสงฆ์และแก้ไขโดยการรวมนิกายสงฆ์ให้เป็นนิกายเดียวกันเรียกว่า “คณะสงฆ์ไทย” หรือ “คณะสงฆ์สยามวงศ์” และขอแก้ไขพระราชบัญญัติ

การปกครองคณะสงฆ์ใหม่ สำหรับรายละเอียดในเรื่องนี้สามารถศึกษาได้จากงานวิจัยเรื่อง “คณะปฏิบัติสังฆกรรมการพระศาสนา: การเคลื่อนไหวกของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484” ของคณิงนิตย์ จันทบุตร (2526) ที่ได้ศึกษาไว้โดยละเอียดแล้ว

ภาพที่ 9 โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7
ที่มา: พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) (2545: 63)

เมื่อรัชกาลที่ 7 ทรงสละราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จขึ้นครองราชย์โดยมีคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เนื่องจากยังทรงพระเยาว์ ได้ประกาศสถาปนาสมเด็จพระวันรัต(แพ) วัดสุทัศน์เทพวราราม ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เฉลิมพระนามว่า “สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ” โดยมี พ.อ.พระยาพลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรี เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ และโปรดฯ แต่งตั้งพระราชกณะฤกษ์ตามพระราชประเพณีด้วย สำหรับการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 8 นี้ ในระยะแรกยังคงดำเนินการปกครองตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121อยู่ และการดำเนินงานของคณะปฏิบัติสังฆกรรมการพระศาสนาที่ได้จัดตั้งขึ้นมาในปลายสมัยรัชกาลที่ 7 ก็ยังคงดำเนินการตาม

วัตถุประสงค์ของกลุ่มต่อมาอีก ซึ่งทางฝ่ายอาณาจักรหรือรัฐบาลในขณะนั้นมีความเห็นด้วย สอดคล้องกับคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา ได้ดำเนินการในนโยบายต่าง ๆ เพื่อให้มีการรวม นิกายสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการสร้างวัดพระศรีมหาธาตุวรวิหาร ที่บางเขน เพื่อให้ พระสงฆ์ทั้งสองนิกายได้อยู่ร่วมกัน การที่พลโท พระยาพหลพลพยุหเสนา ขออุปสมบทที่วัด พระศรีมหาธาตุวรวิหาร บางเขน โดยเป็นการอุปสมบทรวมนิกาย ท่ามกลางพระมหานิกาย พระ ธรรมยุติกนิกาย และพระรามัญ จำนวน 50 รูป โดยมีสมเด็จพระสังฆราช(แพ)เป็นพระอุปัชฌายะ (สิริวัฒน์, 2542: 121) และการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งนโยบายต่าง ๆ ที่กล่าว มานี้ รัฐบาลประสบความสำเร็จล้มเหลวในการรวมนิกายสงฆ์ในเวลานั้นและแม้กระทั่งในปัจจุบัน เพราะ ปรากฏว่าต่อมาวัดพระศรีมหาธาตุวรวิหาร ที่บางเขนได้กลายเป็นวัดสังกัดธรรมยุติกนิกาย ส่วน พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 นั้น ก็ถูกยกเลิกและแทนที่ด้วยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ในเวลาต่อมา (ส.ศิริรักษ์, 2509: 81) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนาจะไม่ ประสบความสำเร็จในเรื่องของการรวมนิกายสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกัน แต่ก็ประสบความสำเร็จใน เรื่องของการแก้ไขพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ใหม่ที่รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งพระราชบัญญัติฉบับนี้นับว่าเป็นฉบับประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ ถึงแม้ว่าจะใช้ปกครองคณะ สงฆ์ไทยในระยะเวลาดังนั้น ๆ ก็ตาม

เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 แล้ว โครงสร้างการปกครองคณะ สงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติใหม่จึงมีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้ (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตฺโต), 2545: 64)

พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชผู้ดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก แต่ สมเด็จพระสังฆราชทรงบัญชาการคณะสงฆ์โดยลำพังพระองค์เองไม่ได้ พระองค์ทรงบัญญัติ สังฆานัติโดยคำแนะนำของสังฆสภา ทรงบริหารคณะสงฆ์ทางสังฆมนตรี และทรงพิจารณา วินิจฉัยขอธิกรณ์ทางคณะวินัยธร

อำนาจการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์ถูกแบ่งเป็น 3 ฝ่ายเพื่อการถ่วงดุลอำนาจตาม แบบอย่างการปกครองของฝ่ายบ้านเมือง อำนาจทั้งสาม คือ อำนาจนิติบัญญัติที่เรียกว่า สังฆานัติ อำนาจบริหารการคณะสงฆ์และอำนาจตุลาการหรือที่เรียกว่า อำนาจวินิจฉัยขอธิกรณ์ องค์กรผู้ใช้อำนาจทั้งสามโดยตรง ได้แก่

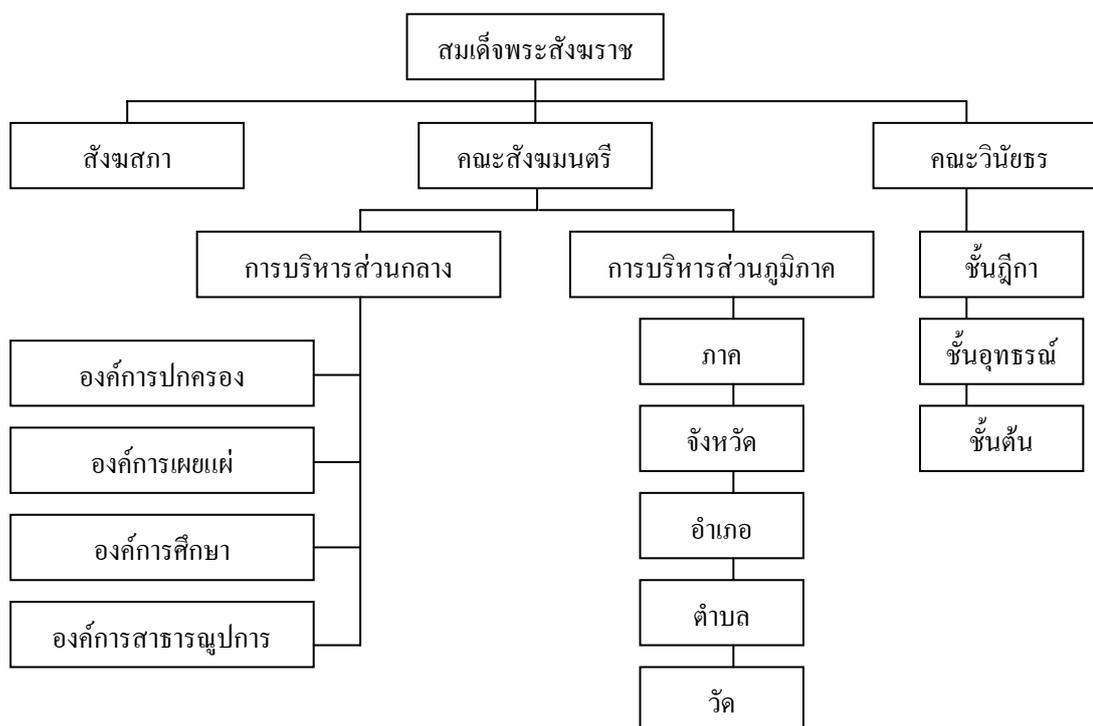
ก. สังฆสภา สังฆสภาเทียบได้กับรัฐสภาของฝ่ายบ้านเมือง มีอำนาจหน้าที่ในการบัญญัติ สัจฉาณัติหรือกฎระเบียบสำหรับใช้ในการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์ สังฆสภาประกอบด้วย สมาชิกไม่เกิน 45 รูป ที่มาจาก 1. พระเถระที่มีสมณศักดิ์ตั้งแต่ชั้นธรรมขึ้นไป 2. พระคณาจารย์เอก 3. พระเปรียญเอก

ข. คณะสังฆมนตรี คณะสังฆมนตรีเทียบได้กับคณะรัฐมนตรีของฝ่ายอาณาจักร คือทำหน้าที่เป็นคณะรัฐบาลบริหารกิจการคณะสงฆ์ คณะสังฆมนตรีประกอบด้วยสังฆนายก (เทียบได้กับนายกรัฐมนตรี) และสังฆมนตรีอื่นไม่เกิน 9 รูป คณะสังฆมนตรี แบ่งงานภายใต้ความรับผิดชอบ ออกเป็น 4 องค์การ เทียบได้กับกระทรวง แต่ละองค์การมีสังฆมนตรีว่าการและสังฆมนตรีช่วยว่าการเป็นผู้ปกครองดูแลรับผิดชอบ องค์การทั้งสี่ได้แก่ 1. องค์การปกครอง 2. องค์การศึกษา 3. องค์การเผยแผ่ 4. องค์การสาธารณูปการ

การปกครองบังคับบัญชาคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาคเป็นไปตามสังฆาณัติที่กำหนดให้ มีตำแหน่ง เจ้าคณะตรวจการภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และเจ้าอาวาสปกครองบังคับบัญชาลดหลั่นกันไปตามลำดับ

ค. คณะวินัยธร คือ ศาลของพระสงฆ์ มีอำนาจหน้าที่พิจารณาวินิจฉัยคดีความหรืออธิกรณ์ ตีความกฎหมาย สัจฉาณัติและระเบียบคณะสงฆ์ต่าง ๆ คณะวินัยธรแบ่งเป็น 3 ชั้น คือ ชั้นต้น ชั้นอุทธรณ์ ชั้นฎีกา

สำหรับการปกครองคณะสงฆ์อื่น คือ จินนิกาย และอนัมมิกาย เป็นต้น ให้เป็นไปตามกฎกระทรวง ส่วนคณะสงฆ์รามัญนั้น วัดใดเป็นวัดรามัญธรรมยุต ก็โอนมาขึ้นสังกัดคณะธรรมยุต และมีวัดรามัญที่ขอโอนมาเป็น วัดธรรมยุตด้วยโดยมาบวชซ้ำในคณะธรรมยุตินิกายอีกครั้งหนึ่ง (พระครูปลัดสัมพิพัฑฒญาณจารย์(บุญช่วย), 2522: 126-128) ส่วนวัดรามัญที่มีได้ขึ้นอยู่ในสังกัดคณะธรรมยุตนั้น ก็ขึ้นอยู่ในสังกัดคณะมหานิกาย

ภาพที่ 10 การปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

ที่มา: พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ทุมมจิตโต) (2545:65)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 9 สืบต่อมาถึงปัจจุบัน เมื่อเริ่มรัชกาลที่ 9 นั้น เป็นช่วงเวลาที่พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เพิ่งประกาศใช้มาเพียง 4-5 ปี การปกครองคณะสงฆ์เริ่มเป็นแบบประชาธิปไตยตามอย่างการปกครองของบ้านเมือง อย่างไรก็ดี เหตุการณ์ความขัดแย้งในคณะสงฆ์ก็ยังมีอยู่และมากขึ้น จนกระทั่งสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ในเวลานั้น ทรงเรียกประชุมพระเถระทั้งสองนิกายที่ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2494 พระเถระทั้งสองฝ่ายได้ประชุมทำความตกลงกัน 3 ข้อ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521: 66-67) ดังนี้

1. การปกครองส่วนกลาง คณะสังฆมนตรีการบริหารร่วมกันแต่การปกครองบังคับบัญชาให้เป็นไปตามนิกาย
2. การปกครองส่วนภูมิภาค ให้แยกตามนิกาย

3. ส่วนระเบียบปลีกย่อยอื่น ๆ จะได้ปรึกษากายหลัง

รัฐบาลและคณะสังฆมนตรีได้มีมติรับรองข้อตกลง ตามข้อตกลงนี้องค์การหนึ่ง ๆ สังฆมนตรี 2 รูป ต่างสั่งการตามนิกาย เจ้าคณะส่วนภูมิภาคทุกตำแหน่ง และคณะวินัยธรต่างก็แยกกัน การปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ได้ดำเนินการตามข้อตกลงดังกล่าวเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2505 เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 จึงได้ยกเลิกไป ซึ่งรายละเอียดจะได้กล่าวในบทที่ 3

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกผนวชเมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2499 เป็นเวลา 15 วัน นับเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 4 ของไทย ที่เสด็จออกผนวชขณะที่ครองราชสมบัติอยู่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ขึ้นทรงกรมเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ในพ.ศ. 2499

อย่างไรก็ตาม คณะสงฆ์ไทยในรัชกาลปัจจุบันมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปมากตามความเปลี่ยนแปลงของโลกที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม พระสงฆ์ไทยมีการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ด้วย ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการศึกษาในมหาวิทยาลัย สงฆ์ทั้ง 2 แห่งที่มีการปรับปรุงให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับมหาวิทยาลัยในฝ่ายอาณาจักรอื่น ๆ การเผยแผ่พุทธศาสนาให้แก่ประชาชนทั้งในประเทศและต่างประเทศ ที่เรียกว่า พระธรรมจาริก สมณทูตหรือพระธรรมทูต ก็ได้มีการริเริ่มขึ้นในรัชกาลนี้เช่นกัน ซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อ ๆ ไปในช่วงเวลาของกิจกรรมคณะสงฆ์ในขณะนั้น

บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์สมัยรัตนโกสินทร์ ก่อน พ.ศ. 2500

สถาบันสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์มีความใกล้ชิดกับฝ่ายอาณาจักรมาตั้งแต่ระยะแรกของการสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีแห่งใหม่ เนื่องจากสถาบันสงฆ์ที่ได้รับการฟื้นฟูภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในสมัยธนบุรีนั้น กลับมาตกต่ำเสื่อมลงอีกในสมัยปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ต้องทรงทำการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ใหม่อีกครั้งตั้งแต่ต้นรัชกาลและพระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มา ก็ทรงเอาพระทัยใส่ในสถาบันสงฆ์ด้วยดีสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน ขณะที่ในส่วนของพระมหากษัตริย์เองก็ทรงแสวงหาความชอบธรรมทางการเมืองผ่านทางพุทธ

ศาสนาด้วยเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ไทยในอดีตที่ผ่านมา การปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างกันของสถาบันสงฆ์และฝ่ายอาณาจักรในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ. 2500 มีดังนี้

1) พุทธศาสนาเป็นแหล่งที่มาของความชอบธรรมทางการเมือง

เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ไทยในอดีตที่ผ่านมา พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ทรงแสวงหาความชอบธรรมทางการเมืองผ่านทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงขึ้นครองราชย์ด้วยการปราบดาภิเษก พระองค์ทรงใช้พุทธศาสนาในการสร้างความชอบธรรมทางการเมืองแก่ระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่ และแก่ผู้ปกครองกลุ่มใหม่ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ามีส่วนคล้ายคลึงกับสภาพการณ์ขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นครองราชย์หลังเสียกรุงอยู่ไม่น้อย การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีกำเนิดจากสามัญชนเช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ทำให้อุดมการณ์ของรัฐที่จะอธิบายสิทธิธรรมในการก้าวขึ้นมาสู่อำนาจของพระองค์ได้ดีที่สุด จึงไม่อาจเป็นเรื่องของการจรดโลงความศักดิ์สิทธิ์ของระบบกษัตริย์ หรือการอ้างสายสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับราชวงศ์เดิมได้ ทางเลือกหลักที่เหลืออยู่และเหมาะสมสำหรับพระองค์คือ การอ้างบุญบารมีประกอบกับการพิสูจน์ความสามารถในการประกอบภารกิจตามแนวทางพุทธศาสนาทั้งทางโลกและทางธรรม เช่น ทรงอาราธนาพระสงฆ์ให้ชำระพระไตรปิฎกพร้อมกับราชบัณฑิตสำเร็จภายใน 5 เดือน สิ่งนี้โดยนัยทางการเมืองนั้นเป็นเครื่องหมายแห่งความชอบธรรมในอำนาจของพระมหากษัตริย์ด้วย (สมบุญ, 2534: 50) เช่นเดียวกับพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งมักจะถูกอ้างถึงว่าเป็นอุดมการณ์ หรือพระราชปณิธานส่วนพระองค์ได้แก่ตอนหนึ่งของกลอนพระราชนิพนธ์ เมื่อคราวเสด็จรบพม่าที่ท่าดินแดงว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภกขอยกพระพุทธศาสนา จะป้องกันขอบขันฑสีมา รักษาประชาชนและมนตรี” (สมบัติ, 2532: 55) รวมทั้งบทบาทส่วนพระองค์ในฐานะผู้รู้ธรรมฝ่ายธรรม มุ่งแสวงหาพระโพธิญาณ หรือแม้แต่การโปรดฯ ให้แต่งบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ก็สะท้อนให้เห็นถึงพระราชประสงค์ของพระองค์ที่จะแสดงต่อราษฎรว่า การปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ของพระองค์นั้นถูกต้องทั้งตามคติพุทธและคติพราหมณ์ แม้จะมีได้สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ใด ๆ ของไทยก็ตาม

พระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์อีก 2 พระองค์ ที่ทรงใช้พุทธศาสนาในการอ้างสิทธิธรรมในการครองราชย์ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 สวรรคต ตามสิทธิโดยชอบธรรมแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องขึ้นครองราชย์ เพราะทรงเป็น “เจ้าฟ้า” องค์

โต ประสูติจากพระมเหสีในรัชกาลที่ 2 แต่ด้วยเหตุผลทางการเมืองและความเหมาะสมในเวลานั้น พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางต่างก็เห็นพ้องที่จะทูลเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสที่ ประสูติจากเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์แทน เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ด้วยเวลานั้นทรงเป็นผู้ดูแลกิจการบ้านเมืองทุก ๆ ด้าน ช่วยเหลือราชการแทน พระราชบิดาจนบ้านเมืองเป็นปึกแผ่น และมั่งคั่ง (ปราชญ์, 2547: 10) ส่วนพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นยังทรงผนวชอยู่และทรงเข้าพระทัยในสถานการณ์บ้านเมืองดี จึงตัดสิน พระทัยดำรงสมณเพศตลอดสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นเวลา 27 ปี

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ตามความเห็นชอบของ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางก็ตาม แต่พระองค์ไม่ได้อยู่ในฐานะรัชทายาทอันชอบธรรม ดังปรากฏหลักฐานถึงทัศนคติของคนที่ทั่วไปที่มีต่อการขึ้นครองบัลลังก์ของพระองค์ในจดหมายของ มิสเตอร์ยอน กิลลิช ถึง มิสเตอร์ ยอน ครอเฟิล ลงวันที่ 2 กันยายน ค.ศ. 1825 (พ.ศ. 2368) ว่า ในการ เรียกกองทัพไทยกลับจากพม่า นอกจากจะมาเพื่องานถวายพระเพลิงพระบรมศพของขุนนางชั้น ผู้ใหญ่แล้ว “ข้าพเจ้า (นายยอน กิลลิช) เข้าใจว่ามีความเกรงเกิดจลาจลกันบ้าง เพราะมีคนเป็นอัน มากเห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินปัจจุบันเป็นผู้แย่งราชสมบัติ พระองค์จึงไม่เป็นที่นิยมชมชื่นของคนมาก นัก” (นฤมล, 2525: 11-12 อ้างถึง กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2475: 3) ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงต้องแสดงออกให้คนทั่วไปเห็นว่า พระองค์มี ความชอบธรรมในการครองราชย์แม้จะไม่ใช้รัชทายาทโดยตรง โดยผ่านทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นสิ่ง ที่พระองค์ทรงปฏิบัติมาตลอดตั้งแต่ก่อนครองราชย์ โดยเฉพาะการที่ทรงเป็นผู้ที่แสดงออกถึงคติ เรื่องพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจนที่สุด (อัจฉรา, 2523: 32) พระองค์ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาทั้งสาม ส่วน คือ ศาสนธรรม ได้แก่ ทรงสร้างพระไตรปิฎก ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ เป็นต้น ด้านศาสนบุคคล พระองค์ทรงถวายจตุปัจจัยหรือนิเวศภัต (อาหารหรือค้ำอาหารที่ถวายพระ เป็นประจำ) แก่พระภิกษุสามเณร และด้านศาสนวัตถุ ศาสนสถาน พระองค์ทรงสร้างและ ปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมากกว่ารัชกาลใด ๆ รวมทั้งยังทรงตั้งโรงทานเลี้ยงอาหารแก่ราษฎร ปลดปล่อยนักโทษที่ถึงแก่ความตาย สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่ส่งเสริมความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรง เกรงครัดในพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

ในส่วนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อรัชกาลที่ 3 สวรรคต บรรดา พระสงฆ์ราชาคณะและพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือน พร้อมใจกัน อัญเชิญพระวชิรญาณเถระให้ลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติ เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว (สันติ, 2528: 110) หากพิจารณาจากการขึ้นครองราชย์ของพระองค์แล้ว ก็น่าที่จะถูกต้อง

ตามลัทธิธรรมเพราะพระองค์ถูกข้ามลัทธิธรรมนี้ไปเมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์มาแล้ว แต่ถ้ามองตามหลักรัชทายาทโดยตรงคือจากพ่อไปลูกแล้ว รัชทายาทของรัชกาลที่ 3 จึงควรเป็นพระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 ไม่ใช่พระราชอนุชา แต่เนื่องจากรัชกาลที่ 3 มิได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ใด แต่ให้พระประยูรวงศ์กับขุนนางผู้ใหญ่เลือกกันเอง ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 4 เนื่องจากในเวลานั้นพระองค์ทรงมีบทบาททางสังคมอยู่ไม่น้อย แม้ว่าจะทรงอยู่ในสมณเพศก็ตาม ดังเช่น การที่ทรงสถาปนานิคมสยามใหม่ที่เรียกว่า ธรรมยุติกนิกาย หรือแม้แต่พระปรีชาสามารถทางด้านภาษาอังกฤษ

แม้ว่าปัญหาด้านความชอบธรรมในการครองราชย์ของรัชกาลที่ 4 จะไม่ค่อยปรากฏให้เห็นดังเช่นสมัยรัชกาลที่ 3 แต่พระองค์ยังทรงพยายามทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง เหตุผลหนึ่งอาจเป็นเพราะพระองค์เคยอยู่ในสมณเพศถึง 27 ปี และทรงมีประสบการณ์มาสู่อำนาจทางการเมืองจากสมณเพศด้วย พระองค์จึงต้องสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อสถาบันสงฆ์ทั้งสองนิกายคือ มหานิกาย และธรรมยุติกนิกาย เพื่อพัฒนาให้สถาบันสงฆ์สามารถรองรับนโยบายทางศาสนา และการเมืองจากษัตริย์ (นฤมล, 2525: 222) ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

2) การใช้พุทธศาสนาในการสนับสนุนนโยบายทางการเมือง

เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีความชอบธรรมทางการเมืองในการทำการปกครองแล้ว พระองค์ย่อมสามารถใช้เครื่องมือหรือทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่สนับสนุนนโยบายทางการเมืองได้ พุทธศาสนาจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญอย่างหนึ่ง ที่ถูกใช้อย่างในการดำเนินนโยบายทางการเมืองด้วย เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 สภาพความเป็นไปของสถาบันสงฆ์เสื่อมโทรม มีพระสงฆ์ประพฤติผิดศีลพระวินัยเป็นจำนวนมาก เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ต้องมีการตรากฎพระสงฆ์ เพื่อควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ ซึ่งแม้ว่าจะมีกฎพระสงฆ์ออกมาถึง 10 ฉบับ แต่ก็ยังปรากฏให้เห็นว่ายังมีพระสงฆ์ประพฤติผิดพระธรรมวินัยอีกเป็นจำนวนมาก จนถึงกับต้องมีการจับสึกจำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ 3 การออกกฎพระสงฆ์เหล่านี้ หากมองอย่างผิวเผินก็จะเป็นเพียงการควบคุมดูแลพระสงฆ์ให้ประพฤติอยู่ในศีลสมณเพศ แต่หากพิจารณาในเนื้อความแล้วสามารถชี้ให้เห็นถึงการหวังผลทางการเมืองที่มีต่อข้าราชการและราษฎรด้วย รวมถึงการแสดงให้เห็นเป็นครั้งแรกถึงการที่ฝ่ายบ้านเมืองอำนาจอำนาจเข้าไปควบคุมฝ่ายพุทธจักรอย่างจริงจังและเปิดเผย (สมบัติ, 2532: 70-72) เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพยายามรวมอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์มาสู่อำนาจพระมหากษัตริย์ เป็นการเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับพระมหากษัตริย์จากเดิม ในลักษณะที่คณะสงฆ์เป็นอิสระจากพระราชอำนาจอย่างมากมาเป็น

ความสัมพันธ์แบบใหม่ ที่ถึงขณะสงฆ์เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของพระมหากษัตริย์โดยตรง ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักร ความพยายามที่จะจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับพระราชอาณาจักรเช่นนี้ มีผลต่อการกำหนดความคิดทางการเมืองเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ กล่าวคือ ทำให้มีการเน้นความคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธรรมราชาธิราช ทำหน้าที่ผู้นำสูงสุดในการรักษาพระพุทธศาสนา (สายชล, 2546ก: 168-169) ความคิดทางการเมืองเหล่านี้พระองค์สามารถสื่อออกมาผ่านทางวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาด้วยซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ขณะเดียวกันความคิดทางพระพุทธศาสนาที่ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 เน้นเพื่อเป็นหลักการของสังคม คือ พุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม ซึ่งตามความเห็นของสายชล สัตยานุรักษ์ (2546ก: 41-42) นั้นคิดว่ามีมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาแล้วนี้ นอกจากจะเป็นเพราะชนชั้นนำมี “ลักษณะของกระฎุมพี” มากขึ้นแล้ว ยังมีปัญหาทางการเมืองอีกหลายประการที่ทำให้พุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมได้รับการเน้นอย่างมาก เช่น ปัญหาเกี่ยวกับการก่อกบฏของผู้มีบุญหรือผู้วิเศษ เป็นต้น (สายชล, 2546ก: 175-179) เพื่อให้แนวคิดทางพุทธศาสนาแบบนี้มีส่วนช่วยสนับสนุนและแก้ไขปัญหานโยบายของรัฐ

การปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 3 ของพระวชิรญาณเถระ ที่ทำให้เกิดพระสงฆ์นิคายใหม่ที่เรียกว่า ธรรมยุติกนิกายนั้น ด้านหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ทรงมีแนวคิดทางพุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม สัจนิยม และมนุษยนิยมมาตั้งแต่อ่อนทรงผนวช (ศรีสุพร, 2530: 10) แนวคิดเหล่านี้ต่อมามีส่วนสำคัญต่อการปกครองของรัฐที่เอื้อต่อการเตรียมสังคมไทยให้พร้อมที่จะรับเทคโนโลยีของตะวันตก และพัฒนาประเทศไปในสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป แม้ว่าผู้นำไทยที่เสนอการตีความพุทธศาสนาแบบใหม่ คือ พระวชิรญาณเถระนั้น จะยังไม่อาจสลัดความเชื่อถือแบบดั้งเดิมลงได้ทั้งหมดก็ตาม (วิไลเลขา, 2545: 58-59) แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดพุทธศาสนาแบบใหม่หรือธรรมยุติกนิกายนี้ มีส่วนช่วยเสริมสร้างฐานอำนาจและพระบารมีทางการเมืองแก่พระวชิรญาณเถระอย่างมาก จนกลายเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้พระวชิรญาณเถระทรงได้รับการเลือกให้เป็นพระมหากษัตริย์ และธรรมยุติกนิกายได้รับความนิยมนับถือจากคนในสังคมมากขึ้นตามลำดับ (อรรถจักร์, 2541: 20)

แนวคิดทางพุทธศาสนาที่ได้รับการปฏิรูปขึ้นมาใหม่นี้ สอดคล้องกับความต้องการของชนชั้นนำที่มีความประสงค์จะให้พระภิกษุสงฆ์ทำหน้าที่สั่งสอนพุทธศาสนาตามหลักเหตุผลที่มีฐานอยู่บนความจริงเชิงประจักษ์ ให้ราษฎรมีสติธรรมที่จำเป็นสำหรับการเป็นพลเมืองดี ตลอดจน

ทำให้องค์กรสงฆ์มีเอกภาพทางการปกครอง ไม่เป็นอุปสรรคต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง พร้อมกับเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพในการสร้างพลเมืองดีของรัฐด้วย (สายชล, 2546ข: 251) ดังจะเห็นได้จากการที่พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายโดยการนำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะเป็นผู้นำในการปฏิรูปการศึกษาและคณะสงฆ์ได้สำเร็จในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิไลเลขา, 2545: 62 อ้างถึง Kirsch, 1975: 11) จนอาจกล่าวได้ว่าการปฏิรูปพุทธศาสนาให้ทันสมัยเป็นตัวนำการปฏิรูประบบสังคมและเศรษฐกิจให้เป็นแบบตะวันตก

ในช่วงที่ขบวนการชาตินิยมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทวีความเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อเอกราช ชนชั้นปกครองของไทยได้พยายามสร้างลัทธิชาตินิยมขึ้นเพื่อต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมและถ่วงดุลความเคลื่อนไหวของชาวจีนในประเทศไทย ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงระดมพลังชาตินิยมด้วยคำขวัญ “ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์” (สมบุญ, 2534: 64) ขึ้น และทรงชี้ให้เห็นว่าสถาบันทั้งสามมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างใกล้ชิดและไม่สามารถแยกออกจากกันได้ หากเรียกร้องให้ชาวไทยทุกเพศทุกวัยผนึกกำลังกายและจิตใจเพื่อป้องกันชาติและศาสนา และการทำสงครามกำจัดศัตรูของชาติและศาสนามีได้ขัดกับคำสั่งสอนและศีลในพุทธศาสนา การระดมพลังทางศาสนา เพื่อวัตถุประสงค์ทางการเมืองของรัชกาลที่ 6 ได้รับการฟื้นฟูและปฏิบัติตามภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยผู้นำของไทยในสมัยต่อมาคือจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้สร้างวัดพระศรีมหาธาตุวรวิหาร ที่บางเขน เพื่อเป็นอนุสรณ์ของการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่ก่อกำเนิดรัฐธรรมนูญ (ประยูร, 2518: 513) โดยเมื่อสร้างเสร็จแล้วได้ทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2485 วัดนี้แต่เดิมชื่อว่า “ วัดประชานิยม ” ทางรัฐบาลเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปมีส่วนร่วมบริจาคเงินสร้างวัดด้วย จอมพล ป. พิบูลสงคราม อาศัยความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับการเมือง นำเอาสัญลักษณ์เดิม คือ วัดในพระพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับค่านิยมและบริการของสังคมไทย มาช่วยเสริมสัญลักษณ์ของระบอบการปกครองใหม่ให้มีความสอดคล้องกันอย่างแนบเนียน ประชาชนยอมรับอุดมการณ์ใหม่ที่แทรกซึมเข้ามาในวิถีชีวิตประจำวันในทางศาสนา และนับว่าเป็นสื่อความหมาย ความคิด และสร้างศรัทธาความเชื่อโดยอ้อมจากรัฐบาลไปสู่ประชาชน (มานิตย์, 2540: 84) ดังจะเห็นได้จากประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง “เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนในการสร้างวัดพระศรีมหาธาตุ” (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ [สจช.], 2483-2496: ศธ.0701.46/2) ว่า

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ประเสริฐสุด อันมวลประชาราษฎรชาวไทยและชาติอื่นอีกหลายประเทศยึดถืออยู่เป็นศาสนาที่ทันสมัยอยู่เสมอ และยิ่งประเทศไทยเป็น

ประเทศประชาธิปไตยด้วยแล้ว พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่เหมาะสมยิ่งด้วยประการทั้งปวง เพราะพระพุทธศาสนาเป็นหลักของการปกครองระบอบประชาธิปไตย ก็เมื่อประเทศไทยอันเป็นแหล่งสำคัญของพระพุทธศาสนาได้เปลี่ยนระบอบการปกครองมาสู่ระบอบประชาธิปไตย โดยมีรัฐธรรมนูญเยี่ยงประเทศทั้งหลาย จึงเป็นการสมควรจะได้กระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้เป็นเครื่องเชิดชูพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น คณะรัฐบาลจึงได้ลงมติเป็นเอกฉันท์ให้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ใกล้อนุสาวรีย์หลักสี่และจะให้ชื่อวัดนี้ว่า วัดพระศรีมหาธาตุ

นอกจากนี้แล้วพุทธศาสนายังเป็นสัญลักษณ์เชิงอุดมการณ์ชาตินิยมที่สำคัญด้วย เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ประกาศเจตนารมณ์ว่า ศาสนาพุทธนั้นเป็น “ศาสนาประจำชาติและประจำระบอบประชาธิปไตย” (มานิตย์, 2540: 186) มีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และเร่งรัดให้ประชาชนชาวไทยหันมานับถือพระพุทธศาสนา มาตราการดังกล่าวแม้ว่าจะใช้พุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมืองแล้ว ยังเป็นการส่งเสริมอำนาจและบารมีทางการเมืองของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เป็นอย่างดี แม้ว่าจะทำให้ประชาชนโดยเฉพาะคนจีนและชาวมุสลิมรู้สึกว่รัฐบาลต่อต้านพวกเขาก็ตาม

3) บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ต่อการปกครองประเทศ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระสงฆ์มีส่วนสำคัญและมีบทบาทต่อการปกครองประเทศเช่นเดียวกับในอดีตที่ผ่านมา แต่บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ในสมัยนี้มีความชัดเจนและมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ พระมหากษัตริย์ทรงมีบทบาทในการปกครองฝ่ายพุทธจักรจนดูประหนึ่งว่าทรงเป็นประมุขของฝ่ายสงฆ์ด้วย ดังนั้นคณะสงฆ์จึงถูกจัดให้อยู่ในความดูแลของกรมทางราชการ คือ กรมธรรมการและถูกนำเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการด้วย ดังเช่น ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริอย่างชัดเจนว่า “พระสงฆ์อยู่ในฐานะข้าราชการอีกประเภทหนึ่ง” (นฤมล, 2525: 320) พระสงฆ์จึงมีส่วนในการแสดงบทบาททางการเมืองเพื่อสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐและบางครั้งก็ทำทนายอำนาจรัฐด้วย ดังนี้

3.1 บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในฐานะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นพระบรมวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ของเจ้าฟ้ามงกุฎ (รัชกาลที่ 4) และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อรัชกาลที่ 2 สวรรคตสิทธิอันชอบธรรมตามราชประเพณีที่จะครองราชย์ของเจ้าฟ้ามงกุฎก็ยังมีอยู่ แต่ขณะนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์หรือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น รัับราชการสำคัญ ๆ มาตั้งแต่พระราชบิดายังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ แม้พระราชบิดามีได้ตรัสมอบราชสมบัติแก่ผู้ใดแต่ด้วยเหตุผลทางการเมืองและความเหมาะสมในเวลานั้น บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางต้องการที่จะทูลเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์ เจ้าฟ้ามงกุฎหรือพระวชิรญาณเถระ ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชอยู่ได้เสด็จเข้าเฝ้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ อธิบัติสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในขณะนั้น เพื่อทรงปรึกษาในเรื่องสิทธิในราชสมบัติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทูลตอบว่า “ไม่ใช่เวลาควรจะปรารถนาอย่าห่วงราชสมบัติดีกว่า” (สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, 2514ก: 63) พระวชิรญาณเถระจึงทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ 3

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงให้คำปรึกษาในเรื่องเกี่ยวกับบ้านเมืองด้วยประโยชน์อื่น ๆ ที่มีความหมายและลึกซึ้ง เพราะหากพระวชิรญาณเถระจะลาผนวชมาเพื่อรับสิทธิธรรมที่จะครองราชย์ก็อาจเป็นข้อยุ่งยากในบ้านเมือง (วุฒินันท์, 2541: 76) เพราะขณะนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นที่ยอมรับของเจ้านายผู้ใหญ่ พระคำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงมีส่วนคลี่คลายสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นได้

3.2 บทบาทของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ในฐานะที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) มีชีวิตอยู่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 5 ท่านมีเกียรติคุณที่เล่าขานกันทั่วไปหลายด้าน ในด้านการเมืองภายในประเทศ ท่านได้เป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ ได้ถวายคำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติแก่พระมหากษัตริย์หลายครั้ง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 มีเหตุการณ์ที่เรียกว่า “การจุดไต้การเมืองของสมเด็จพระโต” (วุฒินันท์, 2541: 80) เพื่อเป็นการเตือนพระสติของรัชกาลที่ 4 มิให้มัวเมาในกามกิเลสมากนัก ในด้านการเมืองระหว่างประเทศนั้น ท่านได้เดินทางไปโปรดพระเจ้าแผ่นดินเขมรตามคำขอร้องของรัชกาลที่ 4 และประสบความสำเร็จในการเจริญพระราชไมตรีอย่างงดงาม ท่านได้เป็นพระอาจารย์ของรัชกาลที่ 5 ได้มีส่วนในการกำหนดพระราโชบายนำชาติให้พ้นภัยจากลัทธิล่าอาณานิคม (พระมหาวินัย, 2543: 11) นอกจากนี้ ท่านยังได้พยากรณ์ชะตาเมืองไว้ด้วยในช่วงสุดท้ายของชีวิตท่าน

3.3 บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ในฐานะทรงเป็นสักขีพยาน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 สวรรคตแล้ว พระองค์มิได้ตรัสมอบราชสมบัติแก่ผู้ใด แต่ทรงให้พระราชวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือกันว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะปกครองแผ่นดิน ดังนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนได้ประชุมหารือกับพระราชวงศ์และเสนาบดีข้าราชการ เพื่อที่จะเชิญเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นครองราชย์ ในการประชุมครั้งนั้นมีการอาราธนาพระสงฆ์ พระราชาคณะ 25 รูป เข้าร่วมด้วย โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานสงฆ์ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามในเรื่องที่จะเชิญเจ้านายพระองค์ใด พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ได้เสนอพระนามพระราชโอรสองค์ใหญ่ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถขึ้นครองราชย์ ซึ่งที่ประชุมก็ไม่มีผู้ใดคัดค้าน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 2514ก: 172-175) ในฝ่ายพระสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และพระราชาคณะทั้งหลาย ได้มีส่วนรับรู้และเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแผ่นดินครั้งนั้นด้วย อีกทั้งหากสถานการณ์ไม่ดีพระสงฆ์ก็สามารถชี้แจงท้วงติงได้ด้วย

3.4 บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการจัดการศึกษา

นอกจากทรงจัดตั้งมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรให้สอดคล้องกับระบบการศึกษาแผนปัจจุบัน จนเป็นที่ยอมรับว่าทรงเป็นผู้ให้กำเนิดการศึกษาแบบใหม่แก่คณะสงฆ์แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรงรับอาราธนาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเป็นพระธุระจัดการศึกษาในวัดตามหัวเมืองทุกแห่งทั่วพระราชอาณาจักร ตามประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ให้ทรงเป็นผู้บังคับบัญชาพระสงฆ์ทุกพระอารามให้ดำเนินการตามพระราชประสงค์ โปรดฯ ให้เลือกพระเถระที่มีคุณวุฒิความสามารถออกไปเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองประจำมณฑลต่าง ๆ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงรับพระธุระจัดการในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำ เพื่อให้กิจการดำเนินไปโดยสะดวก รัชกาลที่ 5 ทรงมีความห่วงใยในการศึกษาของกุลบุตรของชาติมาก ทรงเน้นในเรื่องการสอนศาสนาว่าเป็นปัจจัยสำคัญ

อย่างยิ่งของการศึกษา (นันทนา, 2516: 172-173) ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงจัดการให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีสมตามพระราชประสงค์ทุกประการ จนทำให้การศึกษาในหัวเมืองตั้งมั่นเป็นหลักฐาน ถือได้ว่าเป็นรากฐานของการศึกษาในปัจจุบัน

3.5 บทบาทของผู้มีบุญในภาคอีสานในการทำทนายอำนาจการปกครองของรัฐ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดกบฏผู้มีบุญหรือผีบุญขึ้นในภาคอีสานใน พ.ศ. 2444 ขณะนั้น กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ดำเนินราชการมณฑลอีสานอยู่ ณ เมืองอุบล (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ราชานุกาพย์, 2543: 283-287) การเกิดกบฏดังกล่าวมีสาเหตุมาจากลายแทงที่มีลักษณะคำพยากรณ์ว่า “ถึงกลางเดือน 6 ปีฉลู (พ.ศ.2444) จะเกิดเพทภัยใหญ่หลวงเงินทองทั้งปวงจะกลายเป็นกรวดทรายไปหมด...ท้าวธรรมิกราชผีบุญจะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้...ถ้ากลัวตายก็ให้ฆ่าหมูเสียก่อนกลางเดือน 6 อย่าให้ทันมันกลายเป็นยักษ์...” แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลภายใต้ศรัทธาที่ฝังลึกของชาวอีสานในขณะนั้นในเรื่องพระพุทธศาสนาที่แฝงมาในรูปของ “ผู้มีบุญ” ที่เชื่อว่าจะมาจัดทุกข์ให้ ลายแทงดังกล่าวทำให้ปรากฏผู้มีบุญขึ้นในท้องถิ่นต่าง ๆ ของภาคอีสานประมาณ 100 คน ทั้งมณฑลอุดร และมณฑลอีสาน เช่น พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม อำเภอโยธธร ที่อ้างตัวเป็นผู้วิเศษ ทำพิธีตัดกรรมล้างบาปให้ชาวบ้านและประกาศให้สะสมหินแ่ (หินลูกรัง) ไว้รอคอยท้าวธรรมิกราช หรือ “องค์มัน” ทำการรวบรวมผู้คนก่อการกบฏขึ้น ตั้งตนเป็นเจ้าปราสาททองหรือพญาธรรมิกราชผู้มีบุญ เติรมติเมืองอุบลราชธานีแต่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงปราบลงได้ (วุฒินันท์, 2541: 85)

3.6 บทบาทของคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนาในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว กระจายการเมืองแบบประชาธิปไตยแพร่หลายไปทั่วไม่เว้นแม้แต่ในคณะสงฆ์ที่ประชาธิปไตยในฝ่ายบ้านเมืองเริ่มนำมาใช้ภายในคณะสงฆ์ด้วย แต่อย่างไรก็ตาม อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ยังเกิดความเหลื่อมล้ำ ไม่มีความเสมอภาคกันในระหว่างพระสงฆ์ทั้งสองนิกาย คือ พระมหานิกาย และพระธรรมยุติกนิกาย ดังนั้นจึงเกิดการเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรกในระหว่าง พ.ศ. 2477-2484 ภายใต้ชื่อ “คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา” (คณิงนิตย์, 2528: 69-70) โดยยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรกประกอบด้วยกลุ่มพระสงฆ์หนุ่มในสังกัดมหานิกายจากวัดต่าง ๆ เช่น วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วัดอรุณราชวราราม ฯลฯ ผลจากความ

พยายามเคลื่อนไหวของคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในคณะสงฆ์หลายประการ คือ ได้มีการยกเลิกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445) และตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 มีความพยายามที่จะรวมนิกายสงฆ์ เช่น การสร้างวัดพระศรีมหาธาตุฯ บางเขน เพื่อให้พระสงฆ์สองนิกายอยู่ร่วมกัน แต่ภายหลังปรากฏว่าไม่ประสบความสำเร็จ เป็นต้น รวมทั้งมีการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมการแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชและการบริหารอื่น ๆ และมีการปรับปรุงการศึกษาของพระสงฆ์ด้วย (พระมหาวิชัย, 2543: 15) นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังมีผลต่อการเมืองการปกครองของรัฐบาลคณะราษฎรในขณะนั้น คือ การปฏิรูปศาสนาของรัฐบาลคณะราษฎรช่วยแก้ไขความเข้าใจผิดของประชาชนบางกลุ่มที่มีต่อรัฐบาลว่า รัฐบาลชุดนี้ฝักใฝ่ในลัทธิคอมมิวนิสต์ (คณิงนิตย์, 2528: 217) และยังส่งผลทางอ้อมให้ประเทศชาติและรัฐบาลมีความมั่นคงอีกด้วย อย่างไรก็ตาม พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ต่อมาได้ถูกยกเลิกโดยรัฐบาลของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และได้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ขึ้นใช้แทน

3.7 บทบาทของคณะสงฆ์ในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี

ในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ทั้ง 2 สมัย คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2481-2487 และ พ.ศ. 2491-2500 พระสงฆ์มีส่วนช่วยสนับสนุนนโยบายทางการเมืองการปกครองของรัฐบาล ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาล “ขอความร่วมมือของคณะสงฆ์ในการสั่งสอนอบรมประชาชน” โดยมีการกำหนด “แนวสอนและอบรมศีลธรรมแก่ประชาชนในหน้าที่พระสงฆ์” ซึ่งมีประเด็นที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การอบรมเรื่อง “หน้าที่ของพลเมืองเกี่ยวกับ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รัฐธรรมนูญ” มีการ “ส่งพระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิ ไปจาริกเทศนาสอนประชาชนตามหลักนโยบายสร้างชาติของรัฐบาล” โดยที่การเทศนาต้องเป็นไปตามหลักการที่รัฐบาลวางไว้ (สจข., 2482-2494: สร.0201.10/115 และ สจข., 2485: สร.0201.10/138) อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาเมื่อ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องแสดงบทบาททางการเมืองในการเป็นคนกลางระหว่างกลุ่มอำนาจสองกลุ่ม คือ กลุ่มชอชราชครูของ พลตำรวจเอก เผ่า ศรียานนท์ และกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำให้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องใช้พุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ในการรักษาอำนาจและบารมีทางการเมืองของตนไว้ให้เป็นที่ยอมรับของประชาชน โดยการจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษอย่างยิ่งใหญ่ใน พ.ศ. 2500 แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เพราะต่อมารัฐบาลของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ถูกทำรัฐประหารในเดือนกันยายน พ.ศ. 2500 ภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

4) บทบาทของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ. 2500

ในสมัยรัตนโกสินทร์มีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นหลายเรื่องมากกว่าในอดีต ทั้งที่เป็นเรื่องที่แต่งขึ้นใหม่และแปลมาจากภาษาอื่นเป็นภาษาไทย เช่น งานแปลหนังสือของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เรื่องมิลินทปัญหา ทรงแปลพระคัมภีร์มงคลทีปนี จากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยเป็นต้น (นันทนา, 2516: 95) วรรณกรรมพุทธศาสนาในสมัยนี้มีพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงมากขึ้น นับตั้งแต่ผู้แต่งที่มีทั้งพระสงฆ์และฆราวาส ในส่วนของฆราวาสนั้นมีผู้แต่งวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่เป็นผู้หญิงด้วย ดังจะเห็นได้จากรายชื่อผู้ได้รับพระราชทานรางวัลชั้นที่ 1 ในการประกวดหนังสือสอนพระพุทธานุศาสตร์แก่เด็กซึ่งเริ่มจัดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 7 (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 315-318) ในส่วนของเนื้อหานั้น วรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นในยุคนี้ได้รับอิทธิพลของแนวคิดพุทธศาสนาที่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพของสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง เข้ามาเปลี่ยนแปลงจารีตประเพณีในการแต่งวรรณกรรมพุทธศาสนาแบบเดิมที่อาศัยพิธีกรรมและความศักดิ์สิทธิ์ มาเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาที่มีลักษณะพุทธศาสนาแบบสังฆนิยม มนุษยนิยม มากขึ้น รวมทั้งยังต้องสอดคล้องกับแนวคิดของพระมหากษัตริย์และการเมืองการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลาด้วย

หนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยหรือไตรโลกวินิจฉัยกถา แต่งโดย พระยาธรรมปรีชา(แก้ว) หรืออดีตพระรัตนมุนี ซึ่งโปรดฯ ให้สีกออกมาทำราชการเป็นพระอาลักษณ์(สมบัติ, 2532: 97) หนังสือเรื่องนี้แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อพ.ศ. 2345 แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลเรื่องไตรภูมิพระร่วงของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ได้ถ่ายทอดมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยปรากฏอยู่ในแนวคิดโลกทัศน์ในหมู่ชนชั้นผู้นำทางการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมัยนี้จะมีโครงสร้างไตรภูมิเป็นโลกทัศน์ แต่สื่อชีวิตทัศน์ที่เนื่องด้วยหลักธรรมเรื่องกรรม ไตรลักษณ์ พระรัตนตรัย และเป้าหมายชีวิตตามขั้นตอน มีการเน้นย้ำผลบุญผลบาปที่เป็นไปตามเหตุผล (สุภาพรรณ, 2536: 79) ในลักษณะพุทธศาสนาแบบสังฆนิยม มนุษยนิยมเพิ่มขึ้น ขณะเดียวกันหนังสือไตรภูมิโลกวินิจฉัยยังถูกใช้เป็นสื่อกลางของความคิดทางการเมืองที่รัชกาลที่ 1 ทรงเน้นคือความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์และรัฐ กล่าวคือไตรภูมิโลกวินิจฉัยจะอธิบายวงจรของจักรวาล การกำเนิดโลกและมนุษย์ และการปกครองไว้อันดับแรก และได้เสริมแต่งเนื้อความที่ไม่มีปรากฏอยู่ในพระบาลีเพื่อเป็นการสร้างแนวความคิดใหม่เกี่ยวกับสถานภาพของพระมหากษัตริย์ (ศิริพร, 2528: 34) ยกความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นศูนย์กลางของโลกหรือจักรวาลได้เด่นชัดที่สุด (สมบัติ, 2532: 98) นับว่าเป็นการแสวงหารูปแบบของกษัตริย์ที่แตกต่างจากสมัยอยุธยา กล่าวคือสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์มิได้มาจากการสืบสันตติวงศ์ตามคติเทวราชา แต่พระมหากษัตริย์คือ

บุคคลที่ทรงมีพระราชภารกิจตามหน้าที่ขององค์อัครศาสนูปถัมภก ปฏิบัติพระองค์เคร่งครัดในศาสนา เน้นภารกิจของกษัตริย์ในการนำประชาชนให้ไกลจากทุกข์ทั้งโลกนี้และโลกหน้าทั้งทุกข์ทางกายและทุกข์ทางจิต หรือเน้นความเป็นพระโพธิสัตว์ของกษัตริย์มากขึ้น(นิธิ, 2543ข: 239) แนวคิดนี้ได้นำมาอธิบายเกี่ยวกับสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติดังปรากฏในการชำระพระราชพงศาวดารอยุธยาในสมัยรัตนโกสินทร์

สังคิதியวงศ์ เป็นวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 1 อีกเรื่องหนึ่งแต่งโดยสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในพ.ศ. 2332 วรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องนี้ นอกจากจะเป็นวรรณกรรมที่ยกย่องความเป็นพระโพธิสัตว์และพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท โดยเฉพาะพระองค์หลังที่ยกย่องไว้มาก(สายชล, 2546ก: 158-159) ยังพยายามที่จะเสนอภาพของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคณะสงฆ์ด้วย เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องระหว่างพระมหากษัตริย์และคณะสงฆ์ (สมบัติ, 2532: 106) ได้เป็นอย่างดี

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงในการเลือกสรรและตีความพุทธธรรมเพื่อเป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยที่แตกต่างไปจากเดิม เนื่องจากแนวคิดของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่เกิดขึ้นใหม่และอิทธิพลความรู้ความคิดของมิชชันนารีตะวันตก ซึ่งเป็นแรงกระตุ้นให้พุทธศาสนิกชนเริ่มแสวงหาคำอธิบายใหม่แก่สาระพุทธธรรมที่เน้นความเข้าใจเชิงปัญญา มากขึ้น (สุภาพรรณ, 2536: 98) ความเปลี่ยนแปลงใหม่นี้เริ่มเผยแพร่สู่ประชาชนอย่างจริงจังในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ผู้ซึ่งเป็นกลุ่มผู้นำธรรมยุติกนิกาย ซึ่งหากพิจารณาแล้วแนวคิดของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกับความรู้ความคิดแบบตะวันตกนี้ มีความสอดคล้องและเข้ากันได้กับแนวคิดพุทธศาสนาแบบสังนิยม เหตุผลนิยม และมนุษย์นิยม อันเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของความเคลื่อนไหวทางศาสนาในหมู่ชนชั้นนำนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นอย่างน้อยแล้ว(นิธิ, 2543ข: 498-500) ความสอดคล้องกันของธรรมยุติกนิกายกับความเคลื่อนไหวใหญ่ทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์ ช่วยอธิบายความสอดคล้องกันของ **พระปฐมสมโพธิกถา** ไปจนถึง **พุทธประวัติ** ได้เป็นอย่างดี แม้ว่าผู้แต่งจะเป็นพระสงฆ์ต่างนิกายกันก็ตาม หนังสือพุทธประวัติเหล่านี้ล้วนเป็นผลผลิตของความเคลื่อนไหวทางศาสนาที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่ครอบงำชนชั้นนำของต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ได้เป็นผลผลิตของแนวคิดจากต่างประเทศ ไม่ได้เป็นสิ่งแปลกลบหลอมที่ยากแก่การเข้าใจของคนร่วมสมัย ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเครื่องมือทางการเมืองอย่างดีแก่ผู้นำการเคลื่อนไหวนี้

เมื่อกลุ่มผู้นำธรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 เลิกใช้โครงสร้างไตรภูมิเป็นโลกทัศน์เพื่อสื่อชีวิตทัศน์(สุภาพรรณ, 2536: 107) ดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว วรรณกรรมทางพุทธศาสนาในระยะต่อมาจึงเน้นความเป็นเหตุเป็นผลของชีวิตสุขทุกข์ดีชั่วในปัจจุบัน พิจารณาสິงต่าง ๆ ด้วยปัญญา และให้ความสำคัญต่อศักยภาพของมนุษย์ งานวรรณกรรมทางพุทธศาสนายังมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมอุดมการณ์หรือนโยบายของรัฐด้วย เช่น การส่งเสริมลัทธิชาตินิยมหรืออุดมการณ์ชาติศาสนา พระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ซึ่งปรากฏอยู่ในงานพระราชนิพนธ์ทางพุทธศาสนาหลายเรื่อง เช่น พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร เทศนาเสื่อป่า เป็นต้น

วรรณกรรมทางพุทธศาสนาได้รับการส่งเสริมการแต่งและเผยแพร่มากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 7 เมื่อทรงโปรดฯให้มีการประกวดแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก ตั้งแต่พ.ศ. 2472 สืบต่อมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน(สุภาพรรณ, 2536: 162) หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้วได้มีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาของพระสงฆ์และฆราวาสจำนวนมากออกมาสนองต่อความต้องการของสังคมในแต่ละช่วงเวลาและโอกาส ซึ่งในงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเหล่านี้เป็นการเปิดโอกาสทางภูมิปัญญาในการเสนอแนะ ข้อคิดเห็น ผ่านงานเขียนในยุคประชาธิปไตย แม้ว่าโอกาสนั้นจะไม่ได้มีอิสระมากนักก็ตาม นับว่าบทบาทของวรรณกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนพ.ศ. 2500 มีมากขึ้นกว่าในอดีตที่ผ่านมาทั้งในแง่การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม รวมทั้งยังเป็นสื่อกลางที่มีได้จำกัดเฉพาะชนชั้นปกครองหรือรัฐที่มีต่อประชาชนเท่านั้น แต่ประชาชนหรือแม้แต่พระสงฆ์ก็สามารถใช้วรรณกรรมทางพุทธศาสนาเป็นสื่อกลางทางความคิดของตนและสังคมให้ชนชั้นปกครองหรือสังคมรับรู้ได้ด้วย

กล่าวโดยสรุป ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรกับอาณาจักรของไทย ที่มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนพ.ศ. 2500 นั้น เป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างสถาบันทางการเมืองการปกครอง อันได้แก่ พระมหากษัตริย์ หรือนายกรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรี ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 กับสถาบันสงฆ์ อันมีบรรดาพระสงฆ์และสามเณร ซึ่งลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสองสถาบันดังกล่าวได้รับการปฏิบัติสืบต่อมาเป็นเวลานานแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการที่พระมหากษัตริย์ทรงให้การอุปถัมภ์สถาบันสงฆ์โดยการถวายที่ดิน ข้าราชการ สร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัด ถวายจตุปัจจัยไทยธรรม ถวายนิศยภัตและสมณศักดิ์ รวมทั้งอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎกและส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม เป็นต้น ในขณะที่ฝ่ายสถาบันสงฆ์ก็มีส่วนช่วยสร้างและส่งเสริมความเจริญรุ่งเรือง ความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยให้แก่อาณาจักร โดยการอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระสงฆ์ และพระสงฆ์กับชาวบ้านที่มีพระสงฆ์เป็นคนกลางนี้ทำหน้าที่เชื่อมต่อให้นโยบายที่

ฝ่ายอาณาจักรต้องการมีไปสู่วิวบ้านเป็นไปอย่างกลมกลืนและสงบเรียบร้อย เนื่องจากพระสงฆ์มีบทบาทในการเผยแผ่พุทธศาสนาและอบรมศีลธรรมอันดีให้แก่ชาวบ้านสามารถที่จะสอดคล้องกับแนวทางนโยบายต่าง ๆ ของผู้ปกครองเข้าไปในหลักคำสอนทางศาสนาของตนได้ ลักษณะดังกล่าวจะทำให้เกิดผลดีแก่ความมั่นคงของอาณาจักร ดังเช่น การที่สถาบันสงฆ์มีส่วนช่วยสร้างความมั่นคงให้แก่อาณาจักรในหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยธนบุรี เป็นต้น นอกจากการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระมหากษัตริย์กับชาวบ้านภายในอาณาจักรแล้ว สถาบันสงฆ์ยังมีบทบาทสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างอาณาจักรด้วย เช่น การเป็นสมณทูตไปยังประเทศศรีลังกาในสมัยอยุธยาและสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่มีความเป็นอิสระใกล้ชิดกับชาวบ้านทั้งยังสามารถทำให้ชาวบ้านคล้อยตามได้ ฝ่ายอาณาจักรจึงมีความจำเป็นที่จะต้องคอยสอดส่องควบคุมสถาบันแห่งนี้อย่างใกล้ชิด เพื่อไม่ให้กลายเป็นฐานอำนาจที่จะมาต้นคลอนเสถียรภาพความมั่นคงของอาณาจักร ดังกรณีของชุมนุมเจ้าพระฝาง ดังนั้นฝ่ายอาณาจักรจึงจำเป็นต้องมีมาตรการต่าง ๆ มาควบคุมดูแลสถาบันสงฆ์ไม่ว่าจะเป็นการตั้งกรมสังฆการี การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121(พ.ศ. 2445) พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 จนถึงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ที่จะกล่าวในบทต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรกับอาณาจักรที่กล่าวมาข้างต้น ยังคงดำรงอยู่ต่อมาจนถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ. 2475 แล้วก็ตาม แต่ก็เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงที่รูปแบบของการปกครองและอำนาจการบริหารประเทศเท่านั้น สถาบันสงฆ์ยังคงมีส่วนสำคัญในการสนับสนุนนโยบายต่าง ๆ ของผู้นำประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีการนำเอาพุทธศาสนามาเป็นเครื่องมือในทางการเมืองโดยตรงอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรกในยุคประชาธิปไตย เพื่อส่งเสริมอุดมการณ์และคติความเชื่อที่สนับสนุนให้รัฐบาลมีความมั่นคง (มานิตย์, 2540: 85) ไม่ว่าจะเป็นการประกาศให้พุทธศาสนาเป็น “ศาสนาประจำชาติและประจำระบอบประชาธิปไตย” การขอความร่วมมือจากคณะสงฆ์ในการอบรมสั่งสอนประชาชนตามนโยบายและหลักการของรัฐบาล รวมไปถึงการสร้างวัดพระศรีมหาธาตุวรวิหาร บางเขน และการจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษของรัฐบาล ล้วนเป็นกิจกรรมทางพุทธศาสนาที่มีพระสงฆ์เป็นสื่อกลาง ที่มีส่วนช่วยสนับสนุนรัฐบาลและสร้างความชอบธรรมให้กับผู้นำ โดยเฉพาะจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เป็นอย่างดี ทำให้ผู้นำรัฐบาลในยุคต่อๆ มา ดังเช่น จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และจอมพลถนอม กิตติขจร มีการระดมพลังทางศาสนาและสถาบันสงฆ์เพื่อสนับสนุนการพัฒนาประเทศ ต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ และสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประชาชนภายในชาติเช่นเดียวกัน